

На правах рукопису

Кадук Наталя Іванівна

УДК: 329.001 (477.7)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ
У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ**

23.00.02. – політичні інститути та процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Скрипник Алла Іллівна,

кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ.....	10
1.1 Проблематика політичних трансформаційних процесів у працях зарубіжних та вітчизняних вчених.....	10
1.2 Основні теоретичні підходи до дослідження сучасної демократії.....	36
Висновки до розділу 1	67
РОЗДІЛ 2. ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ В СУЧАСНОМУ СВІТІ.....	70
2.1 Демократичний транзит: аналіз базових моделей.....	70
2.2 Особливості демократичного транзиту в Україні.....	93
Висновки до розділу 2.....	118
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИЗАЙН В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ.....	120
3.1 Становлення і особливості функціонування демократичних інститутів в Україні.....	120
3.2 Інституціональний розвиток громадянського суспільства в Україні.....	143
Висновки до розділу 3.....	163
ВИСНОВКИ	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	172

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання про сутність політичних процесів, які тривають на пострадянському просторі і почалися з розпаду колишньої системи, дотепер залишається найважливішою аналітичною проблемою в галузі політичної науки. За останні роки в посткомуністичному просторі створився надзвичайно широкий спектр політичних режимів.

Проблема становлення і розвитку політичного режиму в Україні полягає в тому, що концепція транзитології, яка створена в рамках осмислення західного досвіду глобальної демократизації і розкриває послідовність подій та загальну логіку планомірного переходу до демократії, не цілком доцільна при аналізі політичних процесів, що відбуваються на посткомуністичному просторі колишнього СРСР.

Політичний транзит радянських республік аж ніяк не лінійний. Це стосується і України, логіка розвитку політичних процесів у якій виявилася більше багатозначною, ніж прогнозували прихильники теорії транзитології.

Серед дослідників немає спільної думки, що дозволило б однозначно визначити вид політичного режиму, який сформувався в Україні. Складні і суперечливі політичні процеси в Україні вимагають глибокого і всебічного дослідження системних складових для виявлення якості трансформації політичного режиму.

Ці обставини перетворюють тему трансформації політичного режиму в контексті демократичного транзиту на теоретично актуальну і практично значиму проблему.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертаційного дослідження пов'язана з розробкою планової наукової теми №110 «Дослідження політичної взаємодії в умовах трансформації суспільства» (номер держреєстрації 0106U006191), що виконується кафедрою політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, і одним з виконавців якої є дисертант.

Метою даного дослідження є аналіз специфіки, динаміки і результативності трансформації політичного режиму в Україні в контексті демократичного транзиту.

Реалізація мети дослідження обумовила постановку і вирішення наступних завдань:

- систематизувати основні підходи до вивчення політичних трансформаційних процесів, розроблених зарубіжними і вітчизняними вченими;
- розглянути сучасні концепції демократії, розкрити її сутність та перспективи у зв'язку із загрозами і викликами часу;
- охарактеризувати зміст і базові моделі демократичного транзиту;
- з'ясувати специфіку демократичного транзиту в Україні;
- дослідити становлення і особливості функціонування демократичних інститутів в Україні;
- проаналізувати інституціональний розвиток громадянського суспільства в Україні.

Об'єкт дослідження – політико-трансформаційні процеси в сучасному соціумі.

Предмет дослідження – трансформація політичного режиму в Україні в контексті демократичного транзиту.

Дисертаційна робота здійснена на основі використання низки загальнонаукових і спеціальних *методів дослідження*.

Використання системного методу дозволило розглянути політичну трансформацію як комплексний, багатоаспектний процес, що поєднує цілий ряд компонентів, які сприяють модернізації політичної системи.

Структурно-функціональний метод допоміг детально вивчити сутність базових елементів демократичного транзиту, характер і основні напрямки їх розвитку.

Компаративістський метод використано для порівняння різних моделей демократичного транзиту, виявлення їх загальних рис і специфічних особливостей, пошуку оптимальних шляхів трансформації політичного режиму в Україні.

Історичний метод дав можливість проаналізувати основні етапи і динаміку демократичного транзиту в Україні.

Інституціональний метод дозволив виявити функції і ролі окремих політичних інститутів, що впливають на трансформацію політичного режиму.

За допомогою методу вторинного соціологічного аналізу проаналізовано результати соціологічних досліджень провідних вітчизняних наукових колективів, що вивчають трансформаційні процеси в Україні.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в здійсненні комплексного аналізу специфіки, динаміки і результативності трансформації політичного режиму в Україні в контексті демократичного транзиту. У ході дослідження отримано результати, що мають наукову новизну:

Вперше:

– запропоновано авторську періодизацію демократичного транзиту в Україні і охарактеризовані його основні етапи, що супроводжуються частковою зміною еліти, розширенням складу суб'єктів політичного простору, подальшою інституціоналізацією та, демократизацією політичної влади;

– виявлено особливості демократичного транзиту в Україні – такі як, невиконання одного з початкових завдань переходу – зміни еліт; затяжний характер переходу, сповільненість реформування і постійне недовиконання найголовніших завдань кожного етапу переходу, які становлять платформу для перетворень на наступному етапі; правовий нігілізм владного прошарку, регулярне вдавання до антиконституційних дій, нездатність усвідомити пріоритетність процедур і правил управління та процесу їх формальної інституціоналізації; слабкість і низька легітимність формальних

демократичних інститутів при одночасному вкоріненні та розвитку неформальних недемократичних інститутів.

Уточнено, що:

– трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні, мають непослідовний зигзагоподібний характер, що можна звести до двох різновекторних процесів. Перший пов'язаний зі змінами інститутів у напрямку демократії. Другий – із рухом у зворотному напрямку – збереженням і розвитком інститутів авторитарного режиму. У зв'язку з цим українську політичну дійсність доцільно аналізувати в контексті переходу, що триває;

– запроваджена в Україні внаслідок конституційної реформи парламентсько-президентська форма правління стала, з одного боку, реальним кроком у розвитку вітчизняного парламентаризму європейського зразку, а з іншого – підсилила перманентну конфліктність української політичної системи, оскільки надала їй поліцентричного характеру. При тому, що українська ситуація вимагає не ослаблення окремих державних органів, а навпаки їх інституціонального посилення, із паралельним зменшенням їх автономності від суспільства;

Дістало подальшого розвитку:

– аналіз партійної системи в Україні. Основними проблемами партійної системи є: значна залежність партій від фінансової підтримки окремих бізнес-структур; несформованість традицій політичної відповідальності, розбіжність заявлених програмних цілей з реальною діяльністю; побудова партій лідерського типу, високий рівень їхньої персоніфікації; недемократичний характер внутрішньопартійних процесів;

– положення про те, що просування до консолідованої демократії в Україні вимагає вирішення цілого ряду завдань: досягнення консенсусу між елітами; формування дієздатної системи розподілу влади; створення повномасштабного правового поля, боротьба з корупцією, подолання соціальної поляризації, створення умов для формування чисельного і

впливового середнього класу; підвищення рівня залучення громадськості до участі в процесах трансформації;

– характеристика сучасного стану громадянського суспільства в Україні. Обґрунтовуються позитивні тенденції, пов'язані із зростанням числа зареєстрованих об'єднань громадян, зміцненням їхньої організації, розширенням сфери діяльності і удосконаленням нормативно-правової бази. Однак потужний потенціал участі громадян у процесі формування і реалізації державної політики України дотепер використовується недостатньо. Необхідно вдосконалити структуру фінансування організацій громадянського суспільства, підняти рівень довіри до них, збільшити участь у їх діяльності; удосконалити законодавче регулювання з метою можливості використання організацій громадянського суспільства для захисту інтересів громадян.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати доповнюють теоретичний доробок політичної науки про процеси демократизації, про роль і співвідношення в них формальних та неформальних політичних інститутів.

Окремі положення дисертації можуть стати основою для подальших як теоретичних, так і прикладних досліджень з питань функціонування політичних інститутів у суспільствах, що трансформуються.

Висновки, які зроблені в роботі, можуть стати аналітичною основою діяльності органів державного управління, політичних партій, структур громадянського суспільства.

Крім того, матеріали дисертації можуть бути використані в навчальній діяльності при розробці та викладанні загальних і спеціальних курсів у ВНЗ в процесі підготовки фахівців у галузі політології, правознавства, державного управління.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях і семінарах, а саме: IV Міжвузівська конференція «Наука і вища освіта у третьому тисячолітті»

(м. Мелітополь, 2004 р.), щорічна науково-практична конференція «Державна стратегія управління місцевим та регіональним розвитком: форми, методи та актуальні проблеми реалізації» (м. Одеса, 2004 р.), щорічна науково-практична конференція «Актуальні проблеми державного управління та місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку» (м. Одеса, 2005 р.), загальноукраїнська науково-практична конференція «Захід – Схід: проблеми регіональної політики в Україні очима молоді» (м. Донецьк, 2005 р.), науково-практична конференція за міжнародною участю «Проблеми трансформації системи державного управління в умовах політичної реформи в Україні» (м. Київ, 2006 р.), щорічна загальноінститутська науково-практична конференція «Регіональна політика на сучасному етапі державотворення: проблеми децентралізації, ризику та перспективи впровадження» (м. Одеса, 2006 р.), науково-практична конференція «Актуальні проблеми реалізації Плану дій Україна – ЄС» (м. Одеса, 2007 р.), міжнародна науково-практична конференція «Збереження культурної незалежності та сучасні тенденції в контексті прав національних меншин» (м. Одеса, 2007 р.), ХХІІ Науково-практична конференція «Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку» (м. Одеса, 2007 р.), науково-практичний семінар «Європейський Союз: 50 років після Римських угод. Євроінтеграційні перспективи України: нові моделі» (м. Одеса, 2007 р.), щорічна міжнародна науково-практична конференція «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (м. Одеса, 2007 р.), науково-практична конференція за міжнародною участю «Новітні тенденції розвитку демократичного врядування: світовий та український досвід» (м. Київ, 2008 р.), ІІ Міжнародна науково-практична конференція «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави і громадянського суспільства» (м. Одеса, 2008 р.), Друга Міжнародна наукова конференція Одеські соціологічні читання, присвячена пам'яті І. М. Попової на тему: «Соціальна політика і механізми інтеграції українського

суспільства» (м. Одеса, 2008 р.), конференція Перші Слобожанські політологічні читання «Сучасна політична наука: стан, проблеми, перспективи розвитку» (м. Харків, 2008 р.), підсумкова науково-практична конференція «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (м. Одеса, 2008 р.), підсумкова науково-практична конференція за міжнародною участю «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (м. Одеса, 2009 р.), IV Всеукраїнська науково-практична конференція за міжнародною участю «Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади» (м. Полтава, 2009 р.).

Основні положення роботи обговорювалися на засіданнях кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова і використовувалися в навчальному процесі під час викладання таких дисциплін як «Політологія», «Політичні системи та режими», «Основи демократії», «Політичні еліти та лідерство», «Загальна теорія політики», «Технології політичного процесу», «Сучасні теорії демократії», «Порівняльна політологія», «Політичні процеси та інститути в Україні».

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено у 20 публікаціях, 5 з яких надруковано у фахових виданнях з політології.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, кожний з яких містить по два підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи складає 171 сторінку. Список використаних джерел містить 243 найменувань (25 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

1.1 Проблематика політичних трансформаційних процесів у працях вітчизняних і закордонних вчених

Динамічною характеристикою політики є політичний процес. В якості форм політичного процесу політична наука визнає політичну зміну і політичний розвиток.

Під політичною зміною зазвичай розуміють процес появи нових характерних рис у способі і характері взаємодії між політичними суб'єктами, між політичною системою та зовнішнім середовищем. Причому зміни відбуваються в рамках однієї і тієї ж політичної системи з тими самими якісними характеристиками. У ході цього процесу відбувається відтворення політичної системи в цілому і її окремих частин. Однак це відтворення не є повним, новий стан політичної системи і її складових відрізняється від попереднього. Нові характерні риси, що з'являються у способі і характері взаємодії, являють собою кількісні зміни.

Політичний розвиток виглядає як послідовна зміна якісних станів політичної системи в цілому і її окремих складових частин. Іншими словами, політичний розвиток є якісною зміною [159, с. 236].

Важливо, що поняття «політичний розвиток» не несе телеологічного змістовного навантаження. Політичний розвиток – процес, що має кілька еволюційних альтернатив, вибір яких залежить від конкретної сукупності чинників, що впливають на нього. Тим більше політичний розвиток не має єдиного заданого алгоритму і здійснюється не лінійно. Дослідники відзначають циклічний, хвилеподібний, дискретний і т. д. характери політичного розвитку. Таким чином, політичний розвиток можна охарактеризувати як процес, що йде різними шляхами, з різними

конкретними результатами. При цьому в політичній науці немає згоди щодо кількості шляхів розвитку і його результатів. У цілому основні підходи можна згрупувати в такий спосіб.

Перша група авторів виходить із того, що політична система розвивається або однолінійне, або в результаті розвитку різних політичних систем досягається однаковий результат. У свою чергу, у рамках даного напрямку можна виділити три основних підходи, представники яких відрізняються поглядами на основні чинники і рушійні сили політичного розвитку.

Автори, яких можна умовно об'єднати в рамках першого підходу, в якості основної причини політичного і у цілому всього суспільного розвитку виділяють розвиток економіки (Д. Растоу, С. Ліпсет та ін.). Разом з тим, у роботах авторів цього напрямку підкреслюється значення не тільки рівня розвитку економіки, але й пов'язаних з ним соціальних факторів. Зокрема, С. Ліпсет, в якості факторів політичного розвитку виділяє, поряд із власне економічними, і такі, як ступінь урбанізації та рівень освіти [Див.: 119].

Представники другого підходу в якості основного фактора називають зміни в системі цінностей і моделях поведінки (ранній Д. Аптер, К. Дойч, А. Інкельс, Р. Інглехарт та ін. [Див., напр.: 28; 135; 171]. Наприклад, К. Дойч вважав, що основним фактором політичного розвитку є «мобілізація» населення, тобто включення громадян у політичний процес у якості активних акторів шляхом економічних інновацій, змін у соціальній структурі й системі цінностей і моделях поведінки.

Автори, яких об'єднано у рамках третього підходу, основною причиною політичного розвитку вважають функціональну диференціацію усередині суспільної системи в цілому і політичної зокрема (як правило, серед таких вчених називають Т. Парсонса). В якості основних причин і «головних процесів» розвитку, «які, взаємодіючи один з одним, становлять «прогресивну» еволюцію до більш високих системних рівнів», Т. Парсонс, крім функціональної диференціації, виділяє «підвищення адаптивної

здатності, включення і генералізація цінностей» [156, с. 670-571]. Таким чином, на думку Т. Парсонса, основний зміст суспільного розвитку полягає у підвищенні адаптивної здатності системи в результаті функціональної диференціації і ускладнення соціальної організації. Слід зазначити, що Т. Парсонса лише умовно можна віднести до групи авторів, що розглядають політичний розвиток як однолінійний процес або процес із попередньо зазначеним результатом. Розкриваючи зміст суспільного розвитку, він не пише про те, що всі суспільства обов'язково повинні здійснити подібну еволюцію [Див. детал.: 156].

Представники другого напрямку виходять з ідеї нелінійного розвитку з можливістю досягнення різних результатів (Ф. Рігтз, Г. Алмонд, С. Хантінгтон, Л. Пай, Б. Мур та ін.). Ці дослідники також не дійшли спільної думки відносно основних факторів і аспектів політичного розвитку. Зокрема, більшість вчених в якості основних причин розвитку відзначають внутрішньополітичні. При цьому в якості важливого параметру цього процесу розглядається взаємодія політичної системи (або її елементів) із зовнішнім середовищем і роль політичних інститутів у її здійсненні. Так, С. Хантінгтон відзначає, що основним фактом політичного розвитку є ступінь інституціалізації інтересів і специфіка політичних інститутів у тій або іншій країні. При цьому він відзначає, що характер політичного розвитку залежить від того, чи відповідає характер інституціалізації рівню участі громадян у політиці і ступеню соціальної мобілізації. Відставання процесу інституціалізації від темпів росту мобілізації та участі, на його думку, є основною причиною політичних криз і нестабільності в перехідних суспільствах. Провідну роль політичних інститутів у процесі політичного розвитку підкреслюють і інші автори (Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, А. Пшеворський, Т. Скокпол, Дж. Мач, Д. Олсен та ін.).

У цілому, слід відзначити, що представники різних підходів розглядають лише окремі аспекти політичного розвитку і суспільного розвитку в цілому. Побудова узагальнюючої схеми цього процесу, заснованої

на врахуванні безлічі різноманітних факторів, – справа досить складна, що потребує інтеграції різних підходів. Наявні в цей час спроби створення багатофакторних моделей не відповідають критеріям універсальності, актуалізуючи проблему такої інтеграції [159, с. 241].

Проте, можна виділити критерії і чинники, які дослідники згадують найчастіше. В якості таких критеріїв можна назвати сукупність показників, що наводяться американським політологом Л. Паєм у роботі «Поняття політичного розвитку» [153, с. 66-86]. Він виділив три критерії: структурна диференціація, «здатності» системи і тенденція до рівноправності.

Структурна диференціація інститутів політичної системи відбиває процес ускладнення соціальних відносин внаслідок реалізації закону зростаючого розмаїття діяльності людей і появи нових груп інтересів. Політична система повинна швидко реагувати на появу нових вимог. Для того, щоб політична система була дієвою, їй потрібна сильна структурна диференціація і висока спеціалізація функцій політичних інститутів.

Другим критерієм політичного розвитку виступає зростання здатності системи до інновацій, до мобілізації й виживання.

Здатність до інновації - це здатність адаптуватися до нових проблем, гнучко реагувати на нові імпульси та непередбачені ситуації.

Здатність до мобілізації – це здатність мобілізувати ресурси (людські та матеріальні) для вирішення завдань, що постають перед суспільством. Мобілізація ресурсів передбачає:

- перетворення неясних очікувань мас у конкретні програми та політику;
- розробку і поширення проекту колективних дій;
- наявність політичних ідей, здатних повести маси і налаштувати їх на певні дії;
- нагромадження необхідних ресурсів (людських, економічних, інформаційних та ін.);
- авторитет політичних лідерів.

Здатність до виживання характеризується тим, що розвинена політична система здатна забезпечити своє виживання, сприяючи поширенню лояльних до себе форм поведінки за допомогою спеціалізованих структур політичної соціалізації (шкіл, університетів, політичних партій, армії, церкви й ін.), залучаючи до політичного життя як тих, хто прагне цього, так і тих, хто в іншому випадку міг би наразити на небезпеку стабільність системи і утворити революційну контркультуру.

- 1) Третій параметр (критерій) політичного розвитку обумовлений тенденцією до рівноправності. Вона у свою чергу характеризується:
- 2) участю народу в політичній діяльності;
- 3) універсальним характером законів, які стають загальними, знеособленими, такими, що застосовуються до усіх без будь-яких відмінностей і привілеїв;
- 4) «рекрутуванням» на державні посади не шляхом успадкування і не в рамках класу, стану, касты і т.д., а відповідно до якостей претендентів, тобто на основі їхньої освіти, компетентності, здібностей.

Зміна критеріїв політичного розвитку не обов'язково відбувається синхронно. Так, тенденція до рівноправності може призвести до зниження рівня стабільності політичної системи. Необхідність забезпечення економічного розвитку й національної інтеграції найчастіше веде до обмеження політичного представництва і вираження групових інтересів [165, с. 450-451].

Представлена характеристика політичного розвитку наголошує на функціональній диференціації політичних інститутів: країна стає політично більш розвиненою, якщо її політична система змінюється в напрямку більш вираженої артикуляції інтересів соціальних груп (через добровільні об'єднання), кращої агрегації інтересів (за допомогою політичних партій), ефективної політичної соціалізації (шляхом розширення мережі засобів

масової інформації, що дозволяють громадянам успішно засвоювати політичні норми та цінності).

Політичні процеси досить різноманітні за своїми основними параметрами. У політичній науці існує кілька варіантів типології політичних процесів. Зокрема, виділяють типи політичного розвитку на основі його змісту: модернізацію, демократизацію, глобалізацію та інші.

Модернізація в найбільш загальному плані трактується сучасною наукою як сукупність соціальних, економічних, політичних, культурних і інтелектуальних трансформацій, які ведуть до формування сучасного суспільства замість традиційного.

Теорія політичної модернізації в політичній науці почала формуватися у 50-60-ті роки ХХ століття. На її становлення вплинули еволюціонізм, функціоналізм і дифузійнізм [34].

Еволюціоністи, насамперед, Г. Спенсер, головний акцент у своїх теоретичних розбудовах робили на аналізі того, як розвиваються суспільства. Найбільш повно свої погляди на еволюцію суспільства Г. Спенсер виклав у фундаментальній роботі «Основи соціології». Він і його послідовники звертали особливу увагу на поступальність соціальних змін, прогресивно-позитивні результати еволюційного процесу, на еволюційний характер модернізаційних процесів. Вони вважали, що модернізаційні трансформації однолінійні: менш розвинені країни повинні пройти той самий шлях, що вже пройшли розвинені країни модерності, зміни мають поступовий, накопичувальний і мирний характер. Вони підкреслювали важливість екзогенних, іманентних причин і описували рушійні сили змін термінами «структурна» і «функціональна диференціація», «адаптивне вдосконалення» і аналогічними еволюціоністськими поняттями.

Так, П. Штомпка відзначає, що з погляду еволюціоністів – прихильників теорії модернізації, вона повинна була принести загальне поліпшення соціального життя та умов людського існування. Модернізація і конвергенція розглядалися як необхідні, незворотні, ендогенні і сприятливі

процеси. Шлях модернізаційних трансформацій складається з послідовних етапів-відрізків, або стадій, наприклад, «традиційна – перехідна – сучасна», «традиційна – стадія досягнення попередніх умов для початку змін – початок безперервного росту – дозрівання – досягнення рівня масового споживання» [229, с. 172].

Серед досліджень функціоналістів слід відзначити роботи класика американської і світової соціології Т. Парсонса, що розглядав процеси сегрегації імпортованого соціокультурного досвіду в країнах, що здійснюють модернізацію. Т. Парсонс вважає, що в постійних спробах підрозділити інокультурний досвід, який імпортується, на прийнятний і не прийнятний проявляється тенденція до збереження цінностей культури «вищого рівня, відкриваючи одночасно дорогу радикальним змінам на наступному рівні ціннісної специфікації, тобто на рівні основних функціональних підсистем» [156, с. 662].

Дифузійністи (Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер) трактували процеси розвитку, а деякі їхні послідовники і процеси модернізації, як переважно дифузійні, а не ендогенно-еволюційні за своєю природою. На відміну від трактування модернізації як спонтанної тенденції, еволюції, що саморозвивається «знизу», дифузійністи вважали, що він починається і контролюється «зверху» інтелектуальною та політичною елітою, яка прагне побороти відсталість своєї країни за допомогою запланованих, цілеспрямованих дій. Дифузія виступає як механізм модернізаційних змін. Взаємодія між більш розвиненими, модернізованими суспільствами і менш розвиненими суспільствами, що модернізуються, є вирішальним чинником модернізації.

У своєму розвитку теорія модернізації пройшла умовно три етапи: 1950-60-ті роки, кінець 1960-х – 70-ті роки та кін. ХХ – поч. ХХІ ст.

Теорія модернізації «зразка 50-60-х років» ґрунтувалася на такому методологічному припущенні, як універсалізм. Розвиток всіх країн і народностей розглядався як універсальний, тобто такий, що відбувається в

одному напрямку, що має ті самі стадії і закономірності. Сутність процесів модернізації не змінюється залежно від особливостей соціокультурного контексту, на тлі якого вона розвивається. Контекст може додавати характерні риси другорядним компонентам у структурі модернізації, але не торкається її сутності і не здатний завадити її просуванню. Прихильники цієї теорії вважали, що рано чи пізно всі без винятку політичні системи в рамках модернізації придуть до приблизно однакового соціально-економічного й політичного знаменника, вдало зробивши необхідний перехід від традиційного суспільства до суспільства сучасного. Тобто, підсумком модернізації є досягнення, по суті, тотожного структурного і культурного стану різних історичних співтовариств [45, с. 61].

Політичні події 60-х років ХХ століття продемонстрували недосконалість теорії модернізації і викликали хвилю критики, у рамках якої умовно можна виділити два напрямки:

– радикальна критика модернізації, яка здійснювалася переважно представниками країн, що розвиваються, а також лівого руху 1960-х років у Західній Європі. На їхню думку, теорія модернізації виправдовувала колонізацію. Вони виступали проти західної експансії, за антимодернізацію (проти модернізації західного зразку);

– критика модернізації, що розвивається в рамках «теорії відсталості», представниками якої були переважно ліві радикали західних країн і деяких країн, що розвиваються. Вони критикували теорію модернізації за спрощення картини розвитку, за те, що дана теорія недостатньо враховувала специфіку суспільств, які розглядаються, особливості культури і не пояснювала механізм гальмування нових відносин та інститутів, які насаджувалися. Ці дослідники вважали, що модернізація західного зразку веде до консервації відсталості, залежності, порушенню економічної структури, руйнуванню екологічного середовища і соціальним конфліктам [159, с. 244].

Другий етап розвитку теорії модернізації характеризувався появою більш зважених трактувань, заснованих на широкому спектрі факторів

політичного, соціального та економічного розвитку (зокрема, такому факторі, як політична культура). Багато представників теорії модернізації цього часу основну увагу зосередили на проблемі «стабільності» політичного розвитку як передумови для соціально-економічного прогресу. Вчені знаходили різні рецепти підтримки такої стабільності. У цілому в літературі, присвяченій теоріям модернізації, виділяється умовно два напрямки, представники яких давали різні відповіді на питання про чинники стабільності: «консервативний» і «ліберальний».

Представники «консервативного» напрямку (С. Хантінгтон, Дж. Нельсон, Х. Лінц та ін.) вважали, що головною проблемою модернізації є конфлікт між мобілізованістю населення, його залученістю до політичного життя та інституціоналізацією, наявністю необхідних структур і механізмів для артикулювання і агрегування їхніх інтересів. У той же час невідповідність мас до управління, невміння використовувати інститути влади, а, отже, і нездійсненність їхніх очікувань від залучення до політики сприяють дестабілізації політичного режиму [Див., напр.: 110].

Прихильники «ліберального» напрямку (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай та ін.) під основним змістом модернізації розуміли формування відкритої соціальної й політичної системи шляхом інтенсифікації соціальної мобільності та інтеграції населення в політичне співтовариство. Головним критерієм політичної модернізації вони вважали ступінь залучення населення в систему політичного представництва: характер і динаміка модернізації залежать від відкритої конкуренції еліт і ступеня залученості пересічних громадян до політичного процесу. Умовою успішної модернізації, на їх думку, було забезпечення стабільності й порядку за допомогою діалогу між елітою і населенням та мобілізації мас [Див., напр.: 2; 17; 60; 61].

Обидва підходи, як і теорії модернізації на першому етапі, поєднували погляд на модернізацію не як на спонтанний процес, який саморозвивається, а як на процес, ініціаторами і провідниками якого виступають, у першу чергу, політичні еліти, що проводять відповідну політику модернізації.

На другому етапі розвитку теорій модернізації сформувалися передумови для більш складного розуміння цього явища, що відкидає однозначне протиставлення сучасності і традиційності в суспільному розвитку. Багато авторів теорії модернізації почали схилитися до думки, що модернізація навпаки передбачає не викорінювання традиційності, а розвиток з використанням традиції, що визначає сам характер модернізаційного процесу, а також виступає в якості його стабілізуючого фактору.

Подальша еволюція теорій модернізації на третьому етапі виражалася в усе більшому поширенні ідеї про неспроможність жорсткого протиставлення традиції і сучасності. Багато авторів, не заперечуючи важливість таких факторів, як технологічний прогрес, впровадження «західних» інститутів і норм, відзначають вторинність цих факторів і їх залежність від пануючих у тому чи іншому суспільстві соціальних відносин і соціокультурних цінностей. Світова модернізація стала розглядатися не як абсолютно однорідний процес, а як процес або серія процесів із спільною серцевиною, що породжує схожі проблеми. Модернізація в застосуванні до певних соціокультурних умов сприймалася не як готова програма історичної дії, а як певний історичний виклик, з яким рано чи пізно доводиться стикатися будь-якому сучасному суспільству. Виклик модернізації не містить у собі ніякого передбачення або пророцтва про підсумки цього надзвичайно складного процесу. Він є лише критичним пунктом у потоці історії, що намічає набір потенційних можливостей у соціокультурній, цивілізованій творчості. Так, відомий ізраїльський соціолог Ш. Ейзенштадт помітив, що «протиріччя – між унікальністю Заходу і тим, що він був як би моделлю для іншого світу, а з іншого боку, специфікою динаміки інших цивілізацій, не було цілком очевидним у часи Маркса або Вебера, коли поширення капіталізму і модернізація за межами Європи були на ранніх стадіях. Але воно стало набагато очевиднішим на більш пізніх стадіях модернізації після Другої світової війни» [74, с. 364].

У другій половині 80-х років ХХ ст. починає розвиватися концепція «модернізації в обхід модерніті», тобто концепція політичного розвитку, заснованого на збереженні соціокультурних традицій без нав'язування далеких (західних) зразків (А. Абдель-Мальок, А. Турен, С. Хантінгтон, Ш. Ейзенштадт та ін.). У рамках цієї концепції не заперечується універсальність суспільного і політичного розвитку. Разом з тим, принцип універсалізму поєднується з партикуляризмом, а їхній органічний синтез розглядається як запорука успіху модернізаційного процесу. Модернізація розглядається як самостійний процес, що залежить не тільки від діяльності політичних еліт, але і, в першу чергу, від впливу об'єктивних обставин та поведінки пересічних членів суспільства.

У рамках цієї концепції отримують свій розвиток терміни «контрмодернізація» і «антимодернізація» (А. Турен). Контрмодернізація позначає альтернативний варіант модернізації за незахідним зразком (наприклад, сталінську модернізацію), а антимодернізація позначає активну протидію цьому процесу. На думку А. Турена, ці два варіанти і становлять головну тенденцію суспільно-політичного розвитку ХХ століття, що заснована на втраті віри в принцип універсальності [Цит. за: 206]. Набуває нового звучання питання про співвідношення політичної і соціально-економічної модернізації, відповідь на яке стає в цілому ще більш неоднозначним, ніж у попередні десятиліття.

Одним з видів політичного процесу є демократизація. Серед політологів немає єдності у визначенні цього терміна. Найчастіше в найзагальнішому сенсі демократизацію розглядають як перехід від недемократичних форм правління до демократичних. Важливо відзначити, що поширене використання цього поняття з метою характеристики різних видів суспільних трансформацій, які пов'язані з демократичною хвилею, далеко не завжди є виправданим: процес демократизації не завжди приводить до ствердження сучасної демократії.

Деякі дослідники пропонують використовувати інше поняття – «демократичний транзит», що не передбачає обов'язковий перехід до демократії, а вказує на той факт, що демократизація являє собою процес із невизначеними результатами. Тому ці дослідники виділяють власне демократизацію як процес появи демократичних інститутів і практик та консолідацію демократії як можливий підсумок демократизації, що передбачає перехід до сучасної демократії на основі вкорінення демократичних інститутів, практик і цінностей.

У сучасній політичній науці існують різні підходи до вивчення і пояснення змісту та факторів демократизації.

Важливий внесок у розуміння причин переходу зробила теорія модернізації, що була розглянута вище. У її рамках найчастіше проблема змін у політичній системі суспільства, що модернізується, обговорювалася у зв'язку з потребами економічного зростання. Існували, звичайно, і інші підходи, що звертали увагу не на суто економічні виміри модернізації, а й такі як раціоналізація суспільних структур або їхня диференціація, національна інтеграція, психологічна адаптація, політична участь, рівень соціальної мобілізації і багато чого іншого [22]. Але в переважній більшості досліджень, які були проведені у рамках теорії модернізації, демократизація розглядалася як щось вторинне, похідне від змін в економічних і соціальних структурах [Див.: 222, с. 27-36].

В рамках усе тієї ж теорії модернізації сформувалася також досить впливова теорія політичної культури, яка стверджувала, що в основі демократичного переходу лежать політичні норми, позиції і навички поведінки, що поділяються більшістю суспільства. Її автори – Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Коулмен сформулювали поняття так званої «громадянської культури», яка найбільше схильна до встановлення і функціонування демократичних інститутів. Ця культура характеризується високим ступенем взаємної довіри, що розповсюджена серед її прихильників, а також

схильністю до компромісів і терпимості по відношенню до протилежних або відмінних інтересів та позицій [Див.: 240].

Однак, історичний розвиток поставив під сумнів правильність цілої низки положень теорій модернізації і політичної культури. Рівень економічного розвитку далеко не в усіх випадках став гарантом успіху демократичних процесів, про що свідчило повернення до авторитаризму і встановлення бюрократично-авторитарних режимів у цілому ряді латиноамериканських країн.

Навпаки, теорія бюрократичного авторитаризму, яка була розроблена Г. О'Доннеллом, стверджувала, що цей тип режиму ймовірніше може бути встановлений в умовах відносно розвиненої економіки. Що стосується громадянської політичної культури, то вона є скоріше результатом демократичного розвитку, ніж його передумовою. Іншими словами, віддаючи належне теоріям модернізації і політичної культури, слід визнати недостатнім запропоноване ними осмислення походження демократичних переходів і причин, що лежать в основі їхнього успіху або поразки.

Інше пояснення демократичного переходу запропонувала динамічна модель Д. Растоу. Віддаючи належне теоріям модернізації і називаючи їх функціональним поясненням демократичних процесів, Д. Растоу сформулював так зване «генетичне» пояснення, що враховує історичне походження країн, які постали перед завданням адаптації демократичних інститутів.

Основні методологічні положення теорії Д. Растоу можна сформулювати наступним чином:

- Чинники, які забезпечують стійкість демократії, не обов'язково дорівнюють тим, які викликали до життя таку форму політичної системи: при поясненні демократії, необхідно розділяти її функціонування та генезис.
- Кореляція - це не те саме, що причинний зв'язок: теорія генезису повинна сконцентрувати увагу на виявленні останнього.

- Вектор причинної обумовленості не завжди спрямований від соціальних і економічних факторів до політичних.
- Вектор причинної обумовленості не завжди йде від переконань і позицій до дій.
- Процес зародження демократії не обов'язково повинен бути однаковим у всіх куточках земної кулі: до демократії може вести безліч доріг.
- Процес зародження демократії не обов'язково повинен бути однаковим за тривалістю в часі: на тривалість кожної з його фаз, що послідовно змінюються, вирішальний вплив можуть мати різні чинники.
- Процес зародження демократії не обов'язково повинен бути однаковим у соціальному плані: навіть, коли мова йде про одне й те саме місце і той самий проміжок часу, позиції політиків і простих громадян, що стимулюють його розвиток можуть відрізнятися одна від одної.
- Емпіричні дані, які покладені в основу теорії генезису демократії, повинні – для кожної країни – охоплювати період з моменту, що безпосередньо передував початку процесу, і аж до моменту його остаточного завершення.
- При дослідженні логіки трансформації усередині політичних систем можна залишити поза дужками країни, основний поштовх до трансформації яких був даний з-за кордону.
- Модель, або ідеальний тип, процесу переходу може бути отриманою на основі ретельного вивчення двох або трьох емпіричних прикладів, а потім перевірена шляхом прикладання до інших [175, с. 9-13].

Д. Растроу сформулював ще низку важливих положень, що заслуговують на особливу увагу у світлі аналізу демократичних переходів. Він відзначив необхідні умови створення теорії переходу від авторитаризму до демократії: а) потрібні діахронічні дані, які стосуються не якогось окремого моменту, а такі, що охоплюють певний часовий континуум і б) подібна теорія повинна будуватися на основі аналізу тих випадків, де процес

генезису вже по суті завершений. Наслідком цього є те, що, по-перше, побудова моделі переходу від авторитаризму до демократії стосовно окремо взятої країни або групи країн можливо тільки по завершенню процесу, і малоймовірно під час його здійснення, по-друге, хронологічно тривалість процесу переходу до демократії може бути різною навіть тоді, коли йдеться про один і той самий регіон або групу схожих країн, по-третє, створена теоретична модель повинна пояснювати не тільки емпіричні дані успішного генезису демократії, але і дані невдалих спроб переходу до демократії в рамках єдиного просторово-часового континууму [Див. детал.: 175].

У сучасних теоріях демократизації сформувався досить чіткий поділ на прихильників структурного і процедурного пояснення перехідних процесів.

- Представниками структурного підходу є С. Ліпсет, Р. Інглхарт, Л. Пай та інші. Вони намагаються виявити залежність між деякими соціально-економічними і культурними факторами та імовірністю встановлення і збереження демократичних режимів у різних країнах. Така залежність розуміється саме як структурна передумова демократизації, тобто обумовлена впливом тих або інших об'єктивних суспільних структур, а не суб'єктивними намірами і діями учасників політичного процесу [Див.: 78; 142-144; 153].

Структурна теорія багато в чому повторює аргументи прихильників теорії модернізації, актуалізуючи їх в контексті сучасної ситуації. У той же час сьогодні для прихильників цієї теорії вже неможливо використовувати розповсюджені раніше кореляції між демократизацією і такими факторами, як рівень економічного багатства і розподілу національного багатства, наявність ринкової економіки, ступінь міцності феодальних пережитків і позицій буржуазії та середнього класу, рівень грамотності і освіченості, характер політичної культури і релігійних традицій, ступінь розвиненості громадянського суспільства і соціального плюралізму, рівень громадянського насильства і політичного екстремізму, прихильність еліт до демократичних цінностей, особливості зовнішнього впливу і багато чого іншого.

Аргументи прихильників структурно-функціонального пояснення демократичних переходів набули значно більш витонченого характеру. Так, С. Хантінгтон, узагальнюючи досвід демократичних переходів, формулює наступні обмеження для використання такого роду пояснень.

По-перше, на його думку, жоден з названих (і не названих) вище факторів не може вважатися вичерпним в розумінні розвитку демократії у всіх або навіть у якійсь одній із країн.

По-друге, жоден з таких факторів не може вважатися в цьому сенсі необхідним.

По-третє, демократизація скрізь є результатом комбінації низки факторів.

По-четверте, така комбінація призводить до встановлення демократичних систем, що відрізняються від країни до країни.

По-п'яте, хвилі демократизації містять у своїй основі різні комбінації факторів.

І, нарешті, по-шосте, комплекс факторів, що ініціює хвилю демократичного переходу в ряді країн, відрізняється від того, який призводить до наступних змін режиму в рамках цієї хвилі [Див.: 214].

- Принципово інший підхід відстоюють прихильники процедурного пояснення демократичних процесів (Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер, Х. Лінц, Т. Карл та ін.), які спираються на розгляд ендогенних факторів демократії і демократизації. Відкидаючи можливість існування будь-яких передумов демократизації, вони захищають значимість і унікальність національного досвіду, а також факторів випадковості у формуванні соціальних і політичних інститутів. З цієї точки зору, послідовність і взаємозумовленість певних політичних рішень і дій, вибір тактики тими акторами, які ініціюють і здійснюють демократизацію, є важливішими для її результату, ніж існуючі (або відсутні) до потрібного моменту передумови демократії [Див., напр.: 86; 195; 227; 228].

Так, наприклад, одна з найбільш відомих сьогодні процедурних теорій підкреслює роль політичних еліт у процесі переходу. Саме ті рішення, що приймаються елітами (як режимними, так і опозиційними), та стратегії дії, що обираються ними, насамперед визначають динаміку, а багато в чому і результати переходу. Пакт, що укладається елітами, підкреслювалося в ряді досліджень цієї школи, виявляється здатним визначити правила політичної гри, термін дії яких буде досить тривалим і буде поширюватися навіть на постперехідний період. Таким чином, акцент у цьому випадку робиться не стільки на структури, скільки на процес і мистецтво основних політичних акторів. Макроісторичний підхід заміняється конкретно-ситуаційним аналізом, який зосереджений на модальностях переходу і стратегіях політичних акторів. Кінцевий результат у цьому випадку не може бути визначений наперед, а сам підхід залишає значний простір для творчості еліт. Не відмовляючись від формування теорії переходу, прихильники даного підходу виходять, тим самим, з так званого «волютаристичного розуміння політичної демократії». У деяких випадках завдання еліт так і формулюється як завдання виходу за межі відведеної їм передумовами демократизації «зони вибору» [Див.: 92].

Таким чином, різниця між прихильниками структурного і процедурного підходів до пояснення демократичних процесів досить значна. Якщо структурний підхід орієнтується на наявність «об'єктивних» соціальних, економічних, культурних та інших факторів, що впливають на вдалий або невдалий результат демократичних перетворень, то процедурний в якості необхідної підстави для демократизації і демократії виділяє дії політичних акторів, що здійснюють цей процес перетворень.

На думку третьої групи дослідників, між структурним і процедурним підходами непереможного протиріччя не існує. Навпаки, вони скоріше взаємно доповнюють один одного, оскільки аналізують різні аспекти того самого явища.

Про принципову можливість синтезування двох методологій говорять, зокрема, Дж.Мехоні і Р.Снайдер: «Критерії для інтегрованого підходу до аналізу змін режимів містять компоненти волюнтаристичного і структурного підходів: він повинен спиратися на методологічні та теоретичні елементи і того та іншого. Інтегровані підходи відрізняються тим, що вони включають оцінку суб'єктивних дій акторів і об'єктивних умов у якості первинних причинних змінних; аналіз найближчих і віддалених факторів; методологічно важливим є врахування специфічних і загальних причин змін режимів; а також багаторівневі пояснення, які поєднують мікро– і макрорівні аналізу» [132, с. 17].

Нарешті, слід звернути особливу увагу на теорії, що розміщують перехідні процеси на широкій шкалі міжнародних змін. Теорія, що обґрунтовується С. Хантінгтоном в його відомій книзі «Третя хвиля», стверджує, що демократизація являє собою міжнародний процес і здійснюється хвилями, захоплюючи відразу кілька країн і справляючи на них взаємний позитивний і негативний ефект [214]. Внутрішня демократизація реалізується більш-менш успішно залежно від того, наскільки сприятливим є вплив зовнішнього фактора. Така демократизація може призвести до зависання країни між авторитаризмом і демократією, не дозволяючи зробити конкретний вибір на користь якого-небудь із режимів, до нових спроб демократизуватися, до переривання демократичних процесів, до прямого переходу від стабільного авторитаризму до стабільної демократії (як це може бути типовим, на думку С. Хантінгтона, для третьої хвилі, що розпочалася з 1974 року), нарешті, до утвердження демократії в результаті деколонізації і успішного запозичення досвіду демократичного правління від країн-метрополій.

У цілому в політичній науці створено безліч концепцій, що розкривають механізми переходу до демократії. Лідером у цій галузі традиційно визнається західна політична наука, де осмислення процесів демократизації відбувається протягом достатньо тривалого проміжку часу.

Концепції, що були створені тут, широко відомі, а їхні автори мають світове визнання і авторитет.

Разом з тим, масштабні зміни, що відбулися на території колишнього СРСР протягом останніх двох з половиною десятиліть, обумовили підвищену увагу дослідників до даної проблематики і на пострадянському просторі.

Значна кількість досліджень присвячена особливостям різних форм політичного процесу: модернізації, трансформації. Це роботи М. Аюпова [6], О. Бессонової [13], С. Володенкова [31], В. Горбатенка [47], Ю. Граніна [49], Б. Капустіна [85], В. Красильщикова [102], Ю. Нісневича [141], В. Федотової [205].

Особлива увага приділяється процесу демократизації. Він досліджується такими вченими, як Г. Вайнштейн [24], П. Дуткевич [70], В. Єлізаров [73], І. Кузнєцов [107], А. Мельвіль [134], О. Фісун [207], О. Харитонова [215], А. Шириков [224], А. Юшкевич [237] та ін.

На особливу увагу заслуговують спроби створення дослідниками синтетичних моделей демократизації, що узагальнюють варіанти побудови демократії в різних країнах. Одна з таких спроб належить російському досліднику А. Мельвілю. На його думку, у найбільш успішних випадках модель переходу до демократії була підкорена певній логіці дій і подій [132, с. 8].

Як правило, південно-європейські і латиноамериканські демократизації починалися зверху, тобто від правлячої еліти, яка складалася з реформаторів і консерваторів. Початок реформ супроводжувався попередньою «лібералізацією», що могла містити в собі поєднання політичних і соціальних змін – ослаблення цензури в ЗМІ, відновлення низки індивідуальних юридичних гарантій, звільнення більшості політичних в'язнів і т. д.

Реформатори, поступово проводячи реформи, намагалися протистояти консервативним силам режиму. Це призводило до зростання напруженості в суспільстві і загостренню конфліктів. Вирішення даного протиріччя відбувалося не як перемога однієї політичної сили над іншою, а як

«оформлення особливого роду пакту між сторонами-суперниками, що встановлює «правила гри» на наступних етапах демократизації і певні гарантії для тих, що програли [132, с. 9]. Як приклад таких угод можна навести пакт Манклоа в Іспанії, серію «круглих столів» в Угорщині та інші. Після цього відбувалися установчі вибори, за результатами яких до влади приходили не ті політики, що проводили реформи, а представники опозиції. Потім відбувалися «вибори розчарування», які передавали владу до рук вихідців із старих правлячих еліт, які в цілому не прагнули до реакційної реставрації старого режиму. Таким чином, відбувалася інституціоналізація демократичних процедур, яка стала основою для побудови в майбутньому консолідованої демократії.

У цій моделі враховується та обставина, що «демократичний транзит» зовсім необов'язково містить у собі процес переходу від встановлення формально демократичних інститутів і процедур до власне демократичних результатів, тому в якості окремого етапу виділяється фаза консолідації демократії.

Іншою спробою побудови синтетичної моделі переходу від авторитаризму до демократії є модель, розроблена О. Г. Харитоновою [215]. Запропонована автором модель містить у собі чотири основних стадії:

- лібералізація політичного життя, що передбачає інституціоналізацію громадянських свобод, контрольоване «часткове відкриття» режиму;
- демонтаж найбільш нежиттєздатних інститутів колишньої політичної системи;
- демократизація, що означає встановлення норм, процедур та інститутів демократичного режиму, основним критерієм якої прийнято вважати вільні вибори і консолідацію демократичної політичної системи;
- ресоціалізація громадян у нову систему [215, с. 73].

На думку О. Г. Харитонової, можна виділити дві схеми переходу до демократії – кооперативну і конкурентну. Кооперативна містить у собі поступову і послідовну лібералізацію політичного режиму, акуратний і контрольований демонтаж низки омертвілих інститутів колишньої системи при раціональному відтворенні життєздатних старих і конституювання нових демократичних інститутів, ресоціалізацію населення. Ця модель є найбільш оптимальною; оскільки вона є результатом компромісу політичних сил.

Конкурентна схема обтяжується авторитарними синдромами. Вона складається з різкої лібералізації, розпаду колишньої політичної системи, спроби впровадження нових демократичних інститутів за будь-яку ціну, нерідко всупереч опору як зверху, так і знизу. Дана модель передбачає прискорену і поверхневу лібералізацію та швидке проведення демократичних виборів, у результаті яких від влади усувається стара еліта. Внаслідок слабкості нових інститутів можливі спроби реставрації недемократичного режиму.

Звичайно, наведені моделі демократизації не можуть бути визнані універсальними через те, що створити модель, яка б включала в себе всі можливі варіанти розвитку подій неможливо. Так, наприклад, модель А. Мельвіля орієнтована насамперед на успішний варіант демократизації. Крім того, латиноамериканська модель є більше стандартним випадком вирішення кризової моделі ситуації шляхом згоди еліт. Східноєвропейські моделі переходу від авторитарного режиму істотно відрізняються від латиноамериканських. Більш того, у різних посткомуністичних країнах процес демократизації має свої особливості. Так, якщо деякі країни (Угорщина, Польща і т. д.) дають нам приклади транзиту, які багато в чому відповідають класичним моделям, то інші (Югославія, Болгарія тощо) демонструють можливість альтернативного розвитку: тут відсутні багато «обов'язкових» умов та елементів «класичних» моделей, що обумовлює значні відхилення в результатах [159, с. 266].

Значний інтерес являє собою монографія О. Фісуна «Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації» [208], яка присвячена порівняльному дослідженню процесів розвитку демократії в широкій глобальній перспективі. У монографії аналізуються основні підходи і теоретичні конструкти дослідження демократичних трансформацій та їх альтернатив (теорії модернізації, демократичного транзиту, типології політичних режимів і «хвиль демократизації»). На основі аналізу закономірностей «четвертої хвилі» демократизації висувається гіпотеза про інверсійну природу пострадянських переходів до демократії і пропонується їх неопатримоніальна інтерпретація. Особлива увага приділяється новим альтернативним концепціям пояснення «кольорових революцій» на пострадянському просторі. На основі теорії світ-системного аналізу простежується динаміка циклів світової гегемонії і перспективи розвитку сучасної світ-системи.

У рамках відносно самостійного напрямку можна виділити роботи, які присвячені проблемам демократії в сучасному світі і методології її дослідження. Серед авторів, що зробили значний внесок у розробку теоретичних і практичних проблем демократії, слід згадати Н. Баранова [11], Г. Дилигенського [67], В. Коваленка [93], Ю. Красіна [104], Т. Лебедєву [113], А. Мадатова [120], В. Пантіна [155], О. Циганкова [220].

М. Н. Грачов і А. С. Мадатов у монографії «Демократія: методологія дослідження, аналіз перспектив» [50] розглядають теоретико-методологічні проблеми дослідження феномена демократії з огляду на його просторово-часові і суб'єкт-об'єктні характеристики. Автори аналізують основні теоретичні концепції демократії і демократизації, зокрема, «теорію хвиль». Особливу увагу автори приділили питанням демократичного розвитку в умовах становлення інформаційного суспільства, сучасним концептуальним моделям «електронної демократії» і «електронного уряду».

Н. А. Баранов у монографії «Сучасна демократія: еволюційний підхід» [12] дослідив демократію з позиції еволюційного підходу, що

базується на ідеях системно-еволюційної теорії Нікласа Лумана. Автор роботи зробив акцент на внутрішньосистемну адаптацію, що є необхідною умовою існування та ефективного функціонування демократичної системи. На основі цього аналізу Н. А. Баранов розглянув характерні для демократії загальні сутнісні риси, які, трансформуючись, доповнюють її новими характеристиками, що призводять до нового змісту. Дослідник також проаналізував основні моделі і умови демократії, роль політичних інститутів і громадянського суспільства в демократичному процесі, політичний режим і форми політичної демократії, можливі загрози демократичному розвитку країн, прогнози відносно майбутнього демократії.

Наступний напрямок містить у собі численні публікації, що аналізують режимні трансформації на пострадянському просторі. Російський політичний режим аналізували: В. Гельман [40], В. Кувалдін [105], В. Лапкін [111], А. Лібман [118], Н. Наливкіна [140] та інші. Український політичний режим аналізували: О. Бабкіна [7], О. Дергачов [63], О. Долженков [69], А. Колодій [97], О. Куценко [108], Ю. Мацієвський [128], В. Полохало [167], М. Рябчук [181], О. Скрипнюк [188].

Аналізу тенденцій розвитку інституціональної структури в умовах суспільства, що трансформується, присвятили свої роботи М. Анохін [3], В. Бортніков [20], О. Гаман-Голутвіна [37], Є. Головаха і Н. Паніна [43], Л. Гонюкова [46], А. Пойченко і В. Ребкало [162].

Проблемам громадянського суспільства, його ролі в процесах демократизації присвятили свої дослідження М. Банчук [9], Н. Бойко [19], А. Володін [32], К. Гаджиев [35], А. Держалюк [65], Ю. Опалько [149], В. Степаненко [192], В. Хорос [219] та інші.

Слід відзначити значну кількість дисертаційних досліджень, присвячених посткомуністичним трансформаціям, що демонструють підвищення наукового інтересу до даної проблематики.

У дисертаційному дослідженні О. Марчак «Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні

аспекти» [126] проаналізована практика демократичних транзитів «третьої хвилі» і виявлено, що обвали недемократичних режимів і спроби будівництва нових (як правило, запозичених) демократичних інститутів прямо не пов'язані і тим більше не передбачають обов'язкову наявність і масове поширення в перехідному суспільстві будь-яких специфічних демократичних цінностей і орієнтацій.

Аналіз трансформаційних процесів у країнах СНД, Центральної та Східної Європи показав парадоксальну ситуацію – з одного боку, на перших етапах трансформаційного процесу оптимальною може бути авторитарна держава, а з іншого боку – повний перехід до демократії не можливий без ліквідації авторитарних тенденцій у державі.

Аргументовано тезу про те, що в разі, коли сутність і напрямок змісту транзиту не досить чітко визначені, можна говорити про багатоваріантність його можливого результату. У цьому сенсі практично всі варіанти результату транзиту визначаються сценаріями виходу із невизначеності, а також характером режимів, які встановлюються після виходу. Доведено, що невизначеність, будучи однією з основних сутнісних характеристик демократичного транзиту, відіграє значну роль у процесах переходу до демократії, обумовлюючи варіативність можливих шляхів політичних реформ у транзитних країнах.

Виявлено особливості посткомуністичних трансформацій: спроби одночасно досягти політичної демократизації й переходу до ринкової економіки; необхідність демонтажу значної частини застарілих виробничих потужностей заради модернізації і реструктуризації інших; відсутність, у більшості випадків, первинного пакту між реформаторами і консерваторами; виникнення етнонаціоналістичної (тобто сутнісно недемократичної) реакції на комуністичний колапс; початковий характер громадянського суспільства при аморфності зв'язків між його ізольованими протоелементами і державою та інше.

Посткомуністичні трансформації в Росії досліджуються в дисертації Г. Агеєва [1] «Трансформація політичної системи Російської Федерації в сучасних умовах». У роботі доведено, що характерною рисою політичної системи сучасної Росії є протікання процесу трансформації в рамках авторитарних методів управління. Така тенденція є закономірним наслідком історичного й культурного розвитку російського суспільства, особливостю менталітету російського народу.

У роботі обґрунтовується, що стійкість і стабільність політичної системи Росії ґрунтуються на авторитарному характері політичного режиму й державного управління. Зазначений автор доводить, що фактором деформації демократичної політичної системи сучасної Росії виступає авторитарний спосіб реалізації влади, що перекручує сутність демократичних інститутів і гальмує їхній розвиток.

Г. Агеєвим виділені два етапи процесу трансформації політичної системи сучасної Росії. Якщо перший етап (1993-2000 рр.) проходив під знаком забезпечення інтересів прошарку великих приватних власників, що формувався, то другий етап (з 2000 р.) – номенклатурно-корпоративних інтересів. Автор вважає, що протікання політичних процесів у Росії пов'язане з порушенням балансу «політична система – політичний режим», у зв'язку з чим саме режим «зверху» вибудовує структуру й ієрархію інститутів політичної системи, а не навпаки, коли політичні процеси вбудовуються в сформований формат державного устрою. Він доводить, що централізація влади - системна характеристика політичної системи Росії, а сама тенденція до централізації політичної влади зберігається протягом усього процесу становлення сучасної російської державності.

Трансформаційні процеси в країнах Центральної Азії досліджуються в дисертації Е. Павлова «Трансформація політичних систем республік Центральної Азії в умовах глобалізації» [152]. У роботі запропонована теоретична модель політичної системи транзитних суспільств в умовах глобалізації, що дозволяє виявити «закритий» і «відкритий» типи політичних

систем держав Центральної Азії. Охарактеризовано специфіку формування і функціонування політичних систем в «закритих» державах Центральної Азії (Туркменія, Таджикистан, Узбекистан), що полягає в обмеженні впливу глобалізаційних процесів (зовнішнього середовища) і жорсткій ієрархії внутрішньополітичних акторів. Встановлено, що політичні системи в «відкритих» державах регіону (Казахстан і Киргизія) відрізняються більшим адаптивним потенціалом взаємодії із зовнішнім (глобальним) середовищем, розмаїттям політичних акторів і динамізмом їх структурування. Зазначеним автором виявлено неврівноваженість між внутрішніми і зовнішніми факторами трансформації політичної системи Киргизької Республіки, що виражається в домінуванні зовнішніх факторів; проілюстровано можливість різних сценаріїв трансформації політичної системи Киргизії.

Цікавою також видається дисертація Л. Олійник «Політичні трансформації на пострадянському просторі» [147], в основу якої покладено порівняльний аналіз трансформаційних процесів у Російській Федерації, Україні і Республіці Молдова. Автор дійшов висновку, що політичні трансформації в Росії, в Україні і у Молдові являють собою суперечливий і багатоваріантний процес, головний зміст якого виражається в змінах політичної сфери, що призводять до встановлення якісного нового інституціонального дизайну.

Однією з характерних рис Росії, України і Молдови, які перебувають у широкому діапазоні перехідних політичних режимів, є проведення багатопартійних виборів. Однак на певних стадіях перехідного періоду вони або урізують повноцінні права участі у зазначених виборах, або обмежують політичне змагання шляхом обмеження свобод громадян. Результатом цього є концентрація політичної влади у виконавчій гілці державного управління.

Головною «розвилкою» у долі демократичного транзиту Росії, України і Молдови стає не загальне епохально-декларативне «бути чи не бути» демократії, а якість цієї демократії: або розвиток політичного режиму і політичного процесу у бік європейських стандартів, або «хронічно

перехідний» стан, що у свою чергу може стати майже запереченням демократичних норм.

Демократичний транзит може бути успішно завершений лише в тому випадку, якщо політичний режим, що сформувався, здатний гарантувати відносну рівновагу між політичною системою й середовищем у відповідності до цивілізаційних, історико-культурних та геополітичних особливостей посткомуністичних суспільств.

Багатофакторність політичної трансформації спричиняє їх нерівномірність і неоднозначність, тому результатом транзитивного процесу є співіснування демократичних і інших альтернативних тенденцій, що у свою чергу породжує в цих країнах гібридні політичні режими.

Як і в інших регіонах, у Росії, Україні та Молдові перехід до демократії є одним з варіантів політичних трансформацій. І тут проявляється загальна закономірність демократичних транзитів: успіх демократизації можливий лише при встановленні стійкого режиму консолідованої демократії, який, у свою чергу, має міцну соціально-економічну і соціокультурну основу.

Таким чином, можна констатувати, що науковим співтовариством здійснена ґрунтовна робота з вивчення політичних трансформаційних процесів. Однак у зв'язку з тим, що політичні трансформації мають свою специфіку в кожній конкретній країні, видається актуальним проаналізувати їх в Україні, особливо в контексті демократичного транзиту.

1.2 Основні теоретичні підходи до дослідження сучасної демократії

Демократія є одним з найбільш затребуваних феноменів у сучасному світі. Сьогодні вже немає скільки-небудь «серйозних» ідеологій, що висувають моделі суспільного устрою, альтернативні демократії (за сумнівним виключенням ісламського фундаменталізму). Можна

стверджувати, що демократична легітимація стала єдиною можливою формою легітимації влади. Традиціоналістські недемократичні режими типу саудівського або свазилендського – це реліктові утворення, що доживають свого віку завдяки специфічним особливо сприятливим умовам, але не здатні бути привабливою моделлю для інших країн. Значною мірою реліктовими є зараз і тоталітарні комуністичні системи (Північна Корея, Куба) – епоха тоталітарних ідеологій залишилася в ХХ столітті. Військові диктатури за самою своєю природою – щось тимчасове, пов'язане з особливими обставинами, в яких опинилася країна. Згодом вони переходять або до реальної демократії, або до її імітації (військовий диктатор організовує підконтрольні йому вибори і референдуми) [211, с. 236]. Відсутність ідеологій, що були б здатних дати обґрунтування недемократичному ладу, а також широке розповсюдження деяких демократичних ідей і принципів актуалізують осмислення поняття демократія, тому що еволюціонує сама демократія, змінюється і інтерпретація даного явища.

Найбільш старою з числа сучасних теорій демократії є так звана класична теорія демократії. Вона з'явилася в ХVIII столітті в рамках соціальної і політичної філософії французького Просвітництва.

Сутність класичної теорії демократії може бути виражена в наступній формулі: демократичний метод правління являє собою встановлення такої системи прийняття політичних рішень, що забезпечує загальне благо народу, надаючи йому право самому вирішувати найбільш важливі питання громадського життя. Участь народу забезпечується за допомогою виборів окремих осіб, які збираються разом для того, щоб реалізовувати волю народу, що їх обрав [45, с. 80].

Така формула політичного устрою можлива завдяки прийняттю цілого ряду припущень про засади суспільного життя. Насамперед, вона передбачає існування поняття загального блага. Це поняття, з погляду авторів класичної теорії демократії, досить легко визначити, тому що його зміст є очевидним для всіх розсудливих людей. Перешкодою до сприйняття ідеї загального

блага може бути невігластво громадян, яке нескладно усунути за допомогою освіти, а також небажання враховувати суспільні інтереси. Останні перешкоди не мають особливого значення, тому що для людини природно оцінювати навколишній їй світ з позиції розуму, прагнути до доброзичливого співробітництва з іншими людьми та активно з притаманним їй почуттям своєї громадянської відповідальності брати участь у громадському житті. Ідея загального блага є керівним принципом політики. Саме вона дозволяє оцінювати поточну становище в суспільстві, відхиляти те, що погано й приймати рішення для того, щоб було добре.

На основі сприйняття ідей загального блага розумними й сумлінними громадянами даного суспільства складається певна згода з приводу цілей і завдань державного управління. Таку згоду можна охарактеризувати як загальну волю народу, його природне прагнення до щастя і добробуту. Воля народу природно повинна перетікати в політичний процес, втілюватися в системі державного управління.

Управління суспільними справами вимагає спеціальних навичок і тому буде краще, якщо його доручити тим, хто такими навичками володіє. Така організація управління зовсім не порушує сам принцип демократії, тому що ці фахівці є простими провідниками волі народу. Вони професійно представляють народ і формулюють від його імені напрямок політики. Народні представники обираються громадянами в ході голосування й об'єднуються для роботи в певному представницькому органі або парламенті. Із числа найбільш гідних депутатів вони формують певний комітет, що дозволяє координувати діяльність всієї системи державного управління. Цей комітет одержує назву кабінету міністрів. На чолі кабінету стає прем'єр-міністр [45, с. 81].

Автори класичної теорчії демократії виходили з абстрактних філософських принципів та ігнорували реальний досвід демократичних систем. Тому порівняння з політичною дійсністю західних демократій виявило не реалістичність цієї моделі демократичної політики. Насамперед,

були піддані критиці принципи загального блага і загальної волі народу. Застосування цих принципів у реальному житті нерідко обертається несумлінними політичними спекуляціями. У цьому випадку вираженням загального блага або волі народу оголошується та політика, що відповідає інтересам правлячої верхівки. Критики класичної теорії демократії вказували на те, що в дійсності групи професійних політиків мають величезні можливості для маніпулювання суспільною думкою.

З огляду на труднощі, пов'язані із класичною теорією демократії, німецький дослідник Й. Шумпетер запропонував альтернативну теоретичну модель. На його думку, «демократичний метод – це такий інституціональний устрій для прийняття політичних рішень, у якому індивіди набувають можливість приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [231, с. 355]. Перевага даного підходу, на думку Й. Шумпетера, полягає в тому, що, по-перше, він акцентує увагу на такій цінності демократії, як політична конкуренція; по-друге, відводить велику роль феномену політичного лідерства, і, нарешті, по-третє, якщо виходити з того, що індивідуальної свободи не існує взагалі, то метод, який сформульовано, більшою мірою наближає до свободи.

Однак, як вважає Й. Шумпетер, для успішної реалізації демократичного методу необхідні наступні умови:

- людський потенціал політики, тобто люди, які становлять партійний апарат, обираються в парламент, піднімаються до міністерських посад, повинні бути досить високої якості: демократичний метод відбирає кандидатів з тих людей, для яких доступна професія політика;
- визначена сфера дії політичних рішень, що не повинна простиратися занадто далеко, тобто політика не повинна втручатися в усі сфери (наприклад, банківську, сферу торгівлі і т. д.);

- добре підготовлена бюрократія, що має високий статус та історичні традиції: при цьому просування бюрократії повинне залежати не від політиків, а вирішуватися відповідно до правил державної служби;
- демократичний самоконтроль, що включає в себе: а) високий моральний та інтелектуальний рівень виборців і парламентів, що у свою чергу унеможливить проникнення у владу не гідних елементів; б) політики в парламенті повинні втримуватися від спокуси розпустити уряд або змінювати його щораз, коли в них з'являється така можливість; в) виборці поза парламентом повинні поважати «поділ праці» між ними і тими політиками, яких вони обирали: зокрема виборці повинні розуміти, що раз вони обрали того чи іншого політичного діяча, то прийняття рішень – це його справа, а не їх; ефективна боротьба за лідерство вимагає максимальної терпимості до іншої думки: тому кожний потенційний лідер повинен викласти свою позицію [Див. детал.: 231].

Значне місце в сучасних демократичних теоріях займає концепція плюралістичної демократії, у якій пріоритетним є положення про те, що держава є демократичною лише за наявності великої кількості організацій або автономних груп, що беруть участь у здійсненні влади [12, с. 66]. Виникнення ідей політичного плюралізму було пов'язане з ускладненням соціальної структури зрілого капіталістичного суспільства, формуванням багатопартійних систем у промислово розвинених країнах.

У плюралістичній концепції політика розглядається як конфлікт груп інтересів у полі їх політичної боротьби, де рішення приймаються на основі компромісу заради задоволення максимального обсягу інтересів. По суті справи така демократія уявляється не як влада народу, а як влада за згодою народу. Для плюралістів основне призначення демократії – захист вимог і прав меншин.

Створення політичної волі в плюралістичному суспільстві відбувається у відкритому зіткненні різних інтересів, при якому потрібен тільки мінімум

спільних поглядів. З огляду на розмаїття думок і соціальних конфліктів, неможливо прийняти абсолютно справедливого для всіх рішення. Тому основа для згоди – принцип більшості, однак не повинна виникнути його диктатура, що порушує демократичні правила гри і зазіхає на невід'ємні права людини, тому що від помилок не застрахована і більшість.

Для вираження своїх вимог, підтримки або протесту люди створюють організації і групи. Плюралісти виходять із того, що жодна із груп інтересів не може домінувати в політичному процесі, тому що вона не представляє думки всього суспільства; отже, концентрація влади неприпустима. Разом з тим, інтереси кожного громадянина дуже рідко зводяться до якось одного, а це перешкоджає розколу суспільства на непримиренно ворожі угруповання.

Головна характеристика моделі плюралістичної демократії – змагання між партіями під час виборів і можливість груп інтересів (або тиску) вільно виражати свої погляди – встановлює надійний зв'язок між тими, хто керує і ким керують. Незважаючи на зрозумілу віддаленість даної системи володарювання від ідеалу народного самоврядування, її прихильники вважають, що вона забезпечує достатній рівень відповідальності для того, аби називатися демократичною. В уявленні плюралістів, громадянам не обов'язково виражати свою думку – за них це зроблять групи інтересів, причому набагато ефективніше, а необхідного представництва буде досягнуто навіть без активності громадян. У цій моделі громадяни як би двічі представлені: виборними особами та лідерами груп і організацій, що відстоюють громадські інтереси. Політики повинні бути відповідальними, тому що вони прагнуть задовольнити вимоги груп інтересів із сподіванням на одержання ще більшої підтримки електорату.

В останні десятиліття ХХ ст. західні політологи почали поширювати принципи плюралізму на виконавчу гілку влади. Як відзначається в ряді робіт, які були опубліковані у 1980-ті роки, плюралізм вимагає організації на багатопартійній основі не тільки представницьких органів держави, але й урядових установ. Прихильники цієї точки зору переконані, що послідовна

плюралістична демократія передбачає створення коаліційного уряду за участю представників від різних політичних партій, у тому числі і таких, які перебувають в опозиції по відношенню один до одного.

Критики плюралістичної моделі акцентують увагу на наступних моментах: лише невелика кількість людей формально є членами яких-небудь груп, а це означає, що інтереси всіх громадян представлені не повністю; групи інтересів здатні стати настільки потужними, що весь політичний процес перетвориться на компроміс, що задовольняє інтереси тільки найсильніших груп, політична система буде паралізована через їх гостру конкуренцію, а вимоги всіх громадян залишаться поза увагою; розвиток групового представництва інтересів відводить громадянину пасивну роль, що може призвести до появи держави «політичних глядачів», які в результаті втратять контроль над системою.

Найбільш впливовим представником теорії політичного плюралізму є американський політолог Роберт Даль, який запропонував (разом із Чарльзом Ліндбломом) використовувати для позначення інституціональних рішень демократії поняття «поліархії».

Поліархія – це політичний порядок, що відрізняється в загальному вигляді двома масштабними характеристиками: громадянські права надані порівняно значній частині дорослих, а самі ці права дозволяють проявляти незгоду і шляхом голосування усувати вищих посадових осіб від влади. Цей політичний порядок спирається на сім основних інститутів, які повинні діяти всі разом, щоб система могла бути визнана саме поліархією.

1. Контроль над урядовими рішеннями, що стосуються політичного курсу, конституційно закріплений за виборними посадовими особами.
2. Виборні посадові особи призначаються і мирно зміщуються в ході порівняно частих, справедливих і вільних виборів, під час яких примус обмежений або виключений.

3. Практично все доросле населення має право брати участь у цих виборах.
4. Переважна більшість дорослого населення також має право виступати в якості кандидатів на офіційні посади, за які змагаються на цих виборах.
5. Громадяни мають право на вільне самовираження, особливо політичне, яке ефективно забезпечується і включає в себе критику посадових осіб, дій уряду, домінуючої політичної, економічної і соціальної системи та пануючої ідеології.
6. Вони також мають вільний доступ до альтернативним джерел інформації, що не перебуває під монопольним контролем уряду або будь-якої іншої окремої групи.
7. Нарешті, їм також ефективно забезпечується право утворювати самостійні асоціації і вступати в них, включаючи політичні об'єднання, такі, як політичні партії та групи інтересів, що прагнуть впливати на уряд, використовуючи для цього конкуренцію на виборах і інші мирні засоби [59, с. 358-359].

Поліархія – це система ХХ століття. Хоча деякі інститути поліархії виникли в деяких англосаксонських країнах і країнах континентальної Європи ще в ХІХ столітті.

Історично поліархія міцно асоціюється із суспільством, що володіє низкою взаємозалежних характеристик. У тому числі: відносно високий рівень доходів і багатства на душу населення; зростання рівня доходів і багатства на душу населення протягом тривалого часу; високий рівень урбанізації; порівняно маленька або така, що швидко скорочується частка населення, що зайняте в сільському господарстві; розмаїття сфер професійної діяльності; широке розповсюдження грамотності; порівняно велика кількість людей, що одержують вищу освіту; економічний лад, при якому у виробництві зайняті, переважно, відносно автономні фірми, що жорстко орієнтуються у своїх рішеннях на національний і міжнародні ринки;

порівняно високі показники традиційних індикаторів добробуту, таких, як кількість лікарів і лікарняних ліжок на тисячу жителів, очікувана тривалість життя, частка родин, які можуть дозволити собі придбання різних товарів тривалого користування і т. д. [59, с. 382].

Взаємна кореляція подібного роду соціетальних показників настільки велика, що підтверджує правомірність кваліфікації їх усіх як ознак більш-менш визначеного типу соціальної системи. Суспільство такого типу Р. Даль назвав динамічним плюралістичним суспільством, а країну, що володіє зазначеними рисами – сучасною динамічною плюралістичною країною.

Сучасним динамічним плюралістичним суспільствам притаманні властивості, що сприяють поліархії, серед яких у якості основних слід виділити два, що підкріплюють один одного: розгалуження влади, впливу, авторитету і контролю, що раніше концентрувалися в єдиному центрі, між різними індивідами, групами, асоціаціями і організаціями; поява установок і переконань, які готують підґрунтя для розвитку демократичних ідей [59, с. 383].

В узагальненому вигляді поліархічна інфраструктура інститутів насамперед наголошує на їх загальнолюдській (гуманітарній) і політичній значимості. Для неї характерні такі принципи як правління більшості і повага прав меншості, політична і правова рівність громадян, легітимізація влади і її представницький характер, плюралізм і свобода політичної діяльності. Ці принципи описують основні сутнісні ознаки і характеристики демократії і дозволяють зробити висновок: «демократія являє собою такий спосіб організації влади, при якому суспільство має можливість на регулярній основі за допомогою юридично закріплених ненасильницьких процедур коректувати діяльність правителів, а також персональний склад правлячої групи і політичної еліти» [166, с. 221].

До концепцій поліархічної демократії тісно примикає модель спів-суспільної демократії, тобто модель демократичного розвитку в ряді держав, що відрізняються багатоскладовим характером суспільної структури, де

суспільство розділене на багато сегментів. Ця модель суспільства відрізняється двома головними особливостями: вертикальною сегментацією його населення на різній мовній, етнічній, расовій або ідеологічній спільноті; інституціоналізацією процесу їхньої взаємодії, що здійснюється на рівні еліт цих спільнот.

Теоретична модель спів-суспільної демократії була розроблена американським дослідником голландського походження А. Лейпхартом [115]. У рамках порівняльної політології на основі емпіричних досліджень досвіду політичного розвитку низки держав (Австрії, Бельгії, Канади, Нідерландів і Швейцарії) А. Лейпхарт показав, що досягнення соціальної згоди можливе і у сегментарних суспільствах. Ця згода досягається за наявності наступних умов:

- здійснення влади «великою коаліцією» всіх значних сегментів багатоскладового суспільства, вона може виступати і як кабінет «великої коаліції» [120, с. 57] у парламентській системі, і як коаліція президента з важливими іншими посадовими особами при президентській системі, і як великий коаліційний комітет з важливими дорадчими функціями;
- пропорційне представництво сегментів суспільства у всіх гілках державної влади;
- взаємне вето;
- високий ступінь автономності сегментів суспільства.

Зазначені вище ознаки відрізняють режим спів-суспільної демократії.

Для суспільства з моделлю спів-суспільної демократії характерна, з одного боку відносна непроникність соціальних зв'язків між сегментами, а з іншого боку – міцні вертикальні зв'язки, що поєднують маси з елітою усередині кожної субкультури. Тому відмінною рисою цього типу демократії є інституціоналізація угоди шляхом переговорів між елітами різних блоків. У зв'язку із цим до неї часто застосовуються також термін консенсусна

демократія на противагу мажоритарної демократії, де прийняття рішень засноване на дихотомії більшість – меншість.

На практиці дана модель виникала не тільки в країнах Заходу, але і у ряді країн, що розвиваються, на окремих етапах їхнього політичного розвитку, наприклад, у Лівані, Малайзії, Нігерії і т. д. У зв'язку із цим деякі дослідники, з огляду на вкрай неоднорідний характер суспільств країн, що розвиваються, розглядали варіант спів-суспільної демократії, як найбільш оптимальний для держав третього світу. Однак, французькі соціологи М. Доган і Д. Пелассі відзначали, що вченим, які прагнуть застосувати модель соціальної згоди до країн, що розвиваються, варто намагатися уникнути двох можливих помилок: спроб перетворити теоретичну модель на нормативну; небезпеки розширення цієї аналітичної категорії до ситуації, що не має нічого спільного з її первісним значенням [68, с. 142-143].

Значне місце в сучасних демократичних теоріях займає концепція партиципаторної демократії, що розробили сучасні політологи Крофорд Макферсон, Джозеф Циммерман, Норберто Боббіо, Питер Бахрах, Бенджамін Барбер та деякі інші. Сутністю даної теорії є повернення до класичних ідеалів демократії, що передбачає активну участь громадян в обговоренні і прийнятті рішень з головних питань громадського життя. На їх думку, найважливішою умовою демократичної участі та її поширення є соціальна рівність: принцип участі повинен розповсюджуватися і на недержавні суспільні інститути, де люди безпосередньо виражають свою волю, у першу чергу, на трудові колективи, трактуючи її, зокрема, як самоврядування громадян. Свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті тільки в партиципаторному суспільстві, що вдосконалює почуття політичної ефективності й сприяє прояву турботи про колективні вимоги. У такому суспільстві громадяни добре інформовані, зацікавлені у своїй високій активності в громадському житті [12, с. 59-60].

Необхідність політичної активності більшості громадян у партиципаторній моделі пояснюється тим, що зниження рівня їхньої участі в

результаті призведе до «тиранії меншості» (еліти). Протистояти авторитарному тиску зверху здатна лише сильна влада знизу. У цьому випадку благо народу може бути досягнуто тільки при забезпеченні загальної рівності, яка полягає у тому, що всі громадяни обов'язково щодня займаються прийняттям рішень, а не тільки мають рівні можливості участі.

У партиципаторній моделі політична участь розглядаються не як засіб для досягнення якоїсь мети. Воно саме є самоціллю, тобто містить в собі мету, тому що тільки по-сучасному зрозуміла участь сприяє інтелектуальному та емоційному розвитку громадян. Не менш важливим є і те, що зі звичних для ліберальних теоретиків позицій індивідуалізму, що спирається на власність, політичний процес найчастіше розглядається як жорстка боротьба конкурентів за матеріальні блага, яких їм не вистачає. Якщо ж проаналізувати цю проблему з погляду розвитку і реалізації людських можливостей, то справедливість розподілу матеріальних благ - лише засіб для досягнення більш значимого блага позитивної свободи. Активне залучення громадян до демократичного процесу є одночасно і умовою, і вираженням цієї свободи.

Таким чином, участь виконує дві функції: по-перше, захищає громадян від нав'язаних зверху рішень; по-друге, є механізмом самовдосконалення людини. Заради максимально можливого результату демократія повинна поширюватися і на інші сфери, щоб сприяти еволюції психологічних якостей, що є необхідними для сучасності, та партиципаторної політичної культури. Ідеальне партиципаторне суспільство характеризується прямим залученням громадян до управління ключовими політичними і соціальними інститутами без посередників, підзвітністю лідерів рядовим членам і вищим ступенем демократичної легітимності.

У цей час партиципаторна модель являє собою лише ідеал, бажану форму, до якої слід прагнути і якої надзвичайно складно досягти.

Разом з тим, дана теорія досить вразлива для критики. На думку деяких дослідників, недоліки даної моделі пов'язані «з неможливістю встановлення

ефективних і постійно діючих інститутів прямої демократії, як через просторово-часові параметри, так і суб'єктно-об'єктні відносини» [50, с. 31]

Пряма демократія далеко не завжди є ефективним методом прийняття рішень не тільки на загальнонаціональному, але й на локальному рівні. Тому ймовірність постійного й успішного функціонування партиципаторної демократії в рамках нації-держави є низькою навіть у невеликих за масштабами країнах. Виключення можуть становити лише загальнонаціональні референдуми з найбільш фундаментальних проблем, що пов'язані з питаннями державного устрою.

Інший недолік, який часто відмічають критики теорії партиципаторної демократії, полягає в тому, що вона, фактично абсолютизуючи ідею спільного інтересу, таїть у собі загрозу тиранії більшості. Адже за практичної реалізації багатьох положень теорії прямої демократії залишаються відкритими питання автономії особистості, свободи індивідуальності, а також проблеми добровільності участі або неучасті в політичному процесі [12, с. 61].

Слід відзначити, що при всьому розмаїтті теоретичних підходів західні дослідники готові визнавати політичну систему демократичною, якщо та задовольняє мінімальний набір формальних ознак, більше того, досягнуто згоди в тому, яким цей набір повинен бути.

Сучасна політична теорія включає до складу такого набору наступні формальні процедури:

- загальні виборчі права громадян;
- можливість для громадян претендувати на отримання виборних посад;
- регулярне проведення вільних, конкурентних і справедливих виборів;
- наділення обраних посадових осіб конституційним правом контролю за урядовими рішеннями;
- відсутність утисків стосовно політичної опозиції;

- право громадян створювати незалежні асоціації і організації (включаючи незалежні політичні партії і групи інтересів) та приєднуватися до них.
- вільний доступ громадян до джерел альтернативної інформації [23, с. 43].

Із середини 70-х років ХХ ст. кількість держав, що визначалися (принаймні, за згаданими формальними ознаками) як демократичні, збільшилося втричі. Якщо в 1974 році всього 39 країн задовольняли критеріям формальної демократії, то до початку 1996 року їх стало вже 117 [23, с. 44]. Зростання кількості «нових демократій» поставило на порядок денний питання про їх типологізацію. Звичайно, на сьогоднішній день говорити про єдину, загальноприйнятую точку зору щодо типології сучасних форм демократії поки не доводиться. Більшість дослідників не стільки виокремлюють окремі типи (або підтипи) нових демократій і описують їхні особливості, скільки констатують їх відмінності від розробленої, ідеальної моделі розвиненого і стійкого демократичного устрою [Див., напр.: 71].

Західні політологи широко користуються такими поняттями, як «демократії, що не ствердилися», «фасадні демократії», «німічні демократії», «напівдемократії» і т. п. Однак їх навряд чи можна вважати придатними для виявлення реальних типологічних розходжень серед «нових демократій». Не дуже продуктивним є і розмежування поставторитарних політичних систем за регіональним принципом («латиноамериканські», «південноєвропейські», «східноєвропейські» демократії).

Американський політолог Л. Даймонд, досліджуючи латиноамериканські демократії початку 90-х років ХХ ст., виділив поряд з кількома цілком демократичними країнами значну групу країн, що утворюють чотири «проміжні» між авторитаризмом і демократією категорії, які він позначив як «частково неліберальні демократії», «конкурентні напівдемократії», «напівдемократії з обмеженим плюралізмом» і «напівконкурентні, частково плюралістичні автократії» [Цит. за: 79].

Інший американський дослідник Л. Уайтхед (також на латиноамериканському матеріалі) виділив специфічний тип політичного режиму, який він назвав «нестабільною популістською демократією». Її відмінну рису вчений вбачає у президентській формі правління, за якої «яскравий індивідуальний лідер з'являється майже невідомо звідки, завойовує підтримку більшості виборців завдяки найпримарнішим гаслам і найбезвідповідальнішим обіцянкам, а потім починає правити на власний розсуд без будь-яких обмежень з боку партійних структур і парламенту, незважаючи на правові і бюрократичні норми, до того часу, поки не втрачає масову підтримку та на його місце не приходять інші настільки ж погано підготовлений і незвичайний лідер» [23, с. 46].

Приблизно такий самий феномен, що найбільше чітко можна спостерігати сьогодні в деяких країнах Латинської Америки, докладно описав і Г. О'Доннелл. Для його характеристики він запропонував термін «делегована демократія». Така демократія – це режим, при якому всенародно обраний глава за свій розсуд користується делегованими йому владними повноваженнями. Його не обмежує ніщо, крім реального співвідношення сил у суспільстві в кожний конкретний момент і терміну перебування при владі, який відведено йому конституцією. Президент виступає в якості фігури, яку більшість населення наділило правом протягом певного строку виступати «втіленням та інтерпретатором вищих інтересів нації». Він свого роду вождь нації, що обирається на строго обмежений термін. На відміну від представницької демократії, що теж передбачає делегування влади, для делегованої демократії характерна атрофія зворотних зв'язків між суспільством і главою держави. У такій демократії не діють механізми регулярної вертикальної підзвітності вищої виконавчої влади, або, іншими словами, у такій системі демократичні інститути існують, але не працюють. Партії і групи інтересів можуть піддавати дії влади гострій критиці. Однак на відміну від авторитаризму і справжньої демократії критику, що виходить від інститутів політичного і громадянського суспільства, не придушують, а

просто ігнорують. Як зазначає Г. О'Доннелл, делегована демократія має на увазі, що, виразивши свою волю на виборах, виборці перетворюються аж до наступних виборів на якусь пасивну, але при цьому таку, що схвально сприймає всі дії президента, аудиторію [23, с. 47].

Значна кількість «нових демократій» визначаються як неліберальні та дефектні. Вони являють собою держави, які відійшли від авторитарного режиму, але опинилися в незавершеному статусі, що заморожується і характеризується відносною стабільністю. Дефектні демократії не забезпечують достатньою мірою захист політичних свобод громадян, обмежуючи замість цього базові права, щоб надати переваги групам, які перебувають при владі в державі або відіграють провідну роль у суспільстві. У той же час ці країни демонструють прогрес у сфері забезпечення політичної участі, особливо в питаннях проведення вільних справедливих виборів. Проте, є й серйозні слабкості, які досить часто виявляються одночасно.

Дефекти, пов'язані з змістом конституції або із забезпеченням верховенства права, є перешкодою в багатьох випадках для існування належного рівня горизонтальної підзвітності, адекватних механізмів стримувань і противаг та громадського контролю за керівниками. Як правило, все це супроводжується зловживанням владою і корупцією. Президентська форма державного правління особливо страждає від цієї проблеми.

Іншою ознакою є низький рівень забезпечення громадянських прав або зовсім відверті порушення прав людини, що свідчать про недостатній рівень забезпечення верховенства права. Як правило, це поєднується з управлінськими недоліками.

Третьою типовою ознакою дефектних демократій є існування впливових груп, які володіють правами, що перебувають поза межами регулювання демократичних норм. У багатьох країнах військові є однією із таких груп; вони самі підкреслюють свій особливий політичний статус. Але

все-таки існують і інші групи – великі землевласники, духовництво, мафія, які вимагають особливих прав. Це все може призвести до ситуації, коли обрана посадова особа насправді не має у своїх руках ефективної управлінської влади.

Подальша демократизація видається важким завданням для неліберальних і дефектних демократій. Шанси для цих демократій полягають у зростанні політичної участі, що буде сприяти формуванню сильного громадянського суспільства, яке здатне «підштовхнути» проведення реформ, усуваючи в такий спосіб згадані недоліки.

Останнім часом стала популярною концепція гібридних режимів, що поєднують у собі елементи автократії і демократії. Американський політолог Ф. К. Шміттер з великої кількості гібридних режимів виділяє два. У тих випадках, коли авторитарний режим проводить лібералізацію без демократизації, тобто громадяни дістають ліберальні права без вільних виборів, формується диктабланда. Коли має місце демократизація без лібералізації, тобто вибори проводяться, але їхній результат визначений, оскільки ЗМІ невірні і у громадян немає ліберальних прав, такий режим Ф. Шміттер пропонує називати демокрадурою [227].

Однак концепція гібридної системи тільки на перший погляд здається вдалою політологічною знахідкою, а на ділі мало допомагає зрозуміти типологічні розходження між «новими демократіями». Категорія «гібридна система» застосовується в наші дні для характеристики настільки великого числа поставторитарних казусів у різних регіонах світу, що стає зрозумілим: вона не стільки описує особливий тип «нових демократій», скільки відображає спільний для їх більшості перехідний стан. Констатувати «гібридність» режиму – значить образно описати незавершену демократизацію, нереальне, але цілком природне для будь-якого перехідного суспільства співіснування і протиборство старого і нового (уже не авторитаризм, але й не цілком демократія).

Очевидно, що недоліки всіх наявних на сьогоднішній день варіантів типології сучасних режимних змін обумовлені, у першу чергу тим, що в теоретико-методологічному арсеналі політичної науки поки відсутня розгорнута система критеріїв, на яку така типологія могла б опертися. На думку А. Мельвіля, основу цієї системи критеріїв повинні скласти багатомірні параметри, аналіз і концептуалізація яких дозволили б відповісти на запитання про причини настільки різних траєкторій і результатів поставторитарних трансформацій. На особливу увагу заслуговують наступні виміри:

- характер традицій (цивілізаційних, культурних, політичних та ін.);
- особливості зовнішнього середовища як фактору, що підтримує або перешкоджає внутрішнім трансформаціям;
- стан соціально-економічної, політичної, культурної та інших сфер у вихідних, відправних точках політичних трансформацій;
- протікання процесів ерозії та розпаду авторитарних структур влади;
- принципи зміни і репродукції політичних і економічних еліт;
- специфіка нових політичних інститутів і шляхів їх вибудовування;
- тактика політичних акторів (з урахуванням їх конкретних індивідуально-психологічних особливостей) [133, с. 64-75].

Навіщо потрібна демократія? Відповідаючи на це питання, Р. Даль виділяє наступні основні чинники: а) врятування від тиранії – створення перешкод для приходу до влади жорстоких і аморальних диктаторів; б) дотримання основних прав і свобод – гарантування громадянам тих основних прав і свобод, які недемократичний лад не надає й надати не може; в) свобода особистості – забезпечення громадянам більш широкого діапазону свободи, ніж будь-яка інша політична система; г) самовизначення – надання особистості максимальної можливості для здійснення свободи самовизначення, тобто можливості жити за законами, які особистість вибирає

для себе сама; д) моральна автономія – максимальні можливості для прояву моральної відповідальності; е) можливість розвитку особистості, причому більшою мірою, ніж будь-яка інша форма організації суспільства; ж) захист основних інтересів особистості – надання допомоги людям у захисті їх інтересів; з) політична рівність – здатність забезпечити відносно високий рівень політичної рівноправності; і) прагнення до миру – відмова від війни один з одним; к) процвітання – країни з демократичним урядом мають більшу в порівнянні з недемократичними країнами тенденцію до процвітання [58, с. 49-60].

Необхідно відзначити, що, незважаючи на всю привабливість демократії, у неї існують серйозні проблеми, вирішення яких є необхідною умовою її ефективного функціонування. Причому занепокоєння, що звучить у політологічній літературі із приводу нинішнього стану і політичного потенціалу демократичної системи, пов'язане не тільки із проблемами «нових демократій», але і з характером розвитку «класичних демократій».

Роберт Даль відзначає нерівність громадян як фундаментальну проблему в усіх демократичних країнах [59, с. 505]. Перспектива розвитку демократії, на його думку, залежить від ступеня наближення демосу (народу) до еліти, що приймає рішення. Удосконалювання громадян, їх активна участь у житті суспільства і держави є необхідною умовою розвитку демократії. І чим вище рівень політичної участі, чим ближче громадяни до постійно зростаючого рівня вимог до учасників політичного процесу, тим ближче демократія до свого ідеалу, до якого можна і потрібно прагнути, але якого досягти неможливо.

Дж. Сарторі вважає, що справжнім ворогом, який загрожує демократії, є прагнення більш «чистої» і досконалої демократії [12, с. 170]. Демократія не може не викликати створення міфів, сприятливих для неї, але міфи, які не реалізовані вчасно, перетворюються на утопію, що руйнує демократію. Він також вважає, що демократія може призвести до тиранії, але носієм цієї загрози є не більшість, яка здатна послабити центри влади, а меншість, що

може скористатися труднощами демократичної системи або для її знищення, або для надання їй закритого олігархічного характеру.

Французький політолог Ж. Бешлер розрізняє три види викривлень демократії – політичні, ідеологічні і моральні [14, с. 168-186]. Під політичними викривленнями він розуміє політичний ринок, під яким розуміється обмін, розподіл і пошук. Обмін відбувається між приватною і державною сферами. Приватні інтереси виступають у ролі однієї зі сторін в обміні і пропонують свої голоси та сприяння партнерові в ході виборів. Їхніми партнерами є політики, яким потрібні голоси і підтримка громадян для обрання в органи влади. Тут виникає протиріччя демократії. Так як демократія - це прагнення спільними зусиллями досягти загального блага, то виникає конфлікт інтересів між приватним і суспільним. Викривлення демократії тут проявляється тим яскравіше, чим активніше перетворюються у життя приватні інтереси, що спричиняє протилежний процес – придушення приватних інтересів державною сферою. Викривленню піддається діяльність політиків, які спрямовують її не на загальну користь, а намагаються своїм трактуванням загального блага і своєю компетентністю переконати громадян в пошуку вірної мети. В результаті можна зробити висновок: політичний ринок узаконює нечесну гру.

Ідеологічні викривлення виникають через те, що кожний принцип демократії може піддатися хибному тлумаченню, а кожне хибне тлумачення може призвести до ідеологічних висновків, що є небезпечними для демократії, якщо вони будуть застосовані на практиці. Ж. Бешлер зупиняється на двох найпоширеніших і шкідливих принципах. Перший з них – суверенність народу. Народ є абстракцією. Він являє собою колектив, що завжди мовчить, не володіючи ані волею, ані здатністю до дії. Оголосити, що влада належить народу, означає, створити реальну небезпеку заміни народу його представниками, які вважають себе легітимними носіями влади. А так як народ мовчить і нічого не вирішує, то ці представники стають носіями необмеженої влади, що призводить до появи автократичних режимів.

Другим ідеологічним викривленням є судження про те, що демократія – це правління більшості. Ж. Бешлер вважає, що воно, безумовно, справедливе для державної сфери, а в сфері приватних інтересів проявляється викривлення. Так, замість того, щоб виробити серединні інтереси за допомогою регульованого ринку в результаті вільного торгу, люди воліють організувати загальні збори, на яких за допомогою голосування виявляється більшість, інтереси якої нав'язують іншим. Така процедура, на думку французького політолога, є неправомірною й незаконною в демократичному суспільстві, більше того вона надає можливість маніпуляції з боку організованих груп і слугує виправданням для гноблення меншості. Доведене до свого логічного завершення правління більшості призводить до автократії.

Моральні викривлення містять у собі всі зловживання свободою, які полегшуються гарантованістю громадянських свобод, розмежуванням державної та приватної сфер і принципом політичної правомірності всіх думок і всіх смаків. Вчений акцентує увагу на відмінності людей у їхній адаптації до навколишніх життєвих умов. Найбільш сильні, яких меншість, уміють чітко ставити перед собою цілі і прагнути до їхньої реалізації. Більшість містить у собі не найдужчих і не найслабших, а звичайних людей, які здатні справлятися з проблемами і нести відповідальність за досягнуті результати, у той час, як найбільш слабкі, яких теж меншість, виявляються нездатними вирішувати проблеми, що виникають. Вони погано адаптуються та не вміють самостійно з користю для себе переживати сучасну індивідуалізацію.

Незважаючи на перераховані викривлення демократії, Ж. Бешлер досить оптимістично дивиться в майбутнє демократичного розвитку, обґрунтовуючи свій оптимізм тим, що, по-перше, всі вони не можуть існувати вічно, а по-друге, їхнє поступове поповнення зміцнює стабільність демократії. Демократизація розтягується в часі, що несподіваним чином сприяє стабільності. Сучасні демократичні інститути і практики здатні мирно

розв'язувати проблеми між владою і суспільством шляхом зміни команди, що перебуває при владі, на чесних справедливих виборах.

Італійський політолог Н. Боббіо, аналізуючи співвідношення теорії та практики демократії, формулює шість невиконаних «обіцянок» демократії [12, с. 175].

1. Ідеальна модель демократії передбачає прямий зв'язок між індивідом і колективною владою. У реальності ж між індивідом і державою існує безліч проміжних інститутів у вигляді партій, а також інших формальних та неформальних організацій.
2. Відповідно до сучасних демократичних теорій, суспільний інтерес повинен був перемогти над безліччю приватних. Забезпеченням того, щоб представник враховував суспільний інтерес, а не інтереси тільки своїх окремих виборців, могло б стати скасування імперативного мандата (мандат на представництво їх інтересів вручає більш-менш вузька група виборців). Але проти цього виступили ті організації, існування яких стало перешкодою виконання першого «обіцянки».
3. В ідеалі демократія прагне до рівного розподілу влади і створення такої форми політичного співтовариства, у якому не буде політичних еліт. У дійсності політична еліта існує і при демократичному режимі.
4. Демократична модель передбачає ухвалення колективного рішення за участю всіх громадян з будь-якого питання, що впливає на їхнє соціальне життя і відносини. Але в існуючих демократичних державах процес прийняття рішень відбувається в спеціально створених для цього інститутах і лише питання особливої важливості виносяться для ухвалення колективного рішення. Таким чином, демократизація держави не означає демократизацію соціального життя.
5. Теоретично демократія обіцяє відсутність будь-якої таємності в здійсненні політики, на ділі ж у сучасних демократичних державах

завжди зберігаються галузі, в яких здійснення влади приховано від громадського контролю.

6. Ще одна «обіцянка» ідеальної демократії полягає у тому, що будь-який громадянин зможе усвідомлено і грамотно реалізувати свої права. Насправді ми маємо справу з безліччю громадян демократичних держав, які з ряду причин не в змозі ефективно реалізувати свої права і виявляються відчуженими від політичного життя.

Незважаючи на існуючі загрози демократії та розбіжності між теорією і дійсністю, можливості демократії не вичерпані, і цей режим, на думку італійського політолога, має майбутнє.

На думку ізраїльського дослідника Ш. Ейзенштадта, конституційно-демократичним режимам властиві крихкість і нестійкість, джерела яких кореняться в ідеологічній та інституціональній історії сучасних політичних формацій, так само як і в культурній та політичній програмі сучасності. Ізраїльський політолог вважає, що підставою для таких тверджень є відкритість політичного процесу в конституційних демократіях і тенденція до постійної переоцінки сфери політичного, що її супроводжує. «Ця відкритість, – зазначає Ш. Ейзенштадт – головна причина крихкості сучасних демократичних режимів, але парадокс у тому, що вона забезпечує безперервність їхнього існування» [233, с. 67]. Відкритість політичних систем свідчить про їхню можливість адаптації до дійсності, що змінюється, сприйняття необхідних змін, що призведе, за висловом Ш. Ейзенштадта, до формування уявлення про політику як про «гру» з не нульовою сумою, коли виграш однієї сторони не рівнозначний програшу іншої.

У якості основних «протиріч», характерних для політичної програми сучасності, ізраїльський дослідник виділяє наступні. По-перше, протиріччя між акцентом на автономії людини і потужним, жорстким контролем. По-друге, протиріччя між творчим початком, що внутрішньо властиве образам, створеним ідеями Відродження, Просвітництва та великих революцій, і

розмиванням таких образів, розчаруванням у них у зв'язку з рутинізацією і бюрократизацією сучасного світу. По-третє, протиріччя між цілісною картиною сучасного світу, змістом що його наповнює, і дробленням цього змісту внаслідок автономії різних інституціональних сфер, яка розширюється - економічної, політичної і культурної. По-четверте, протиріччя між тенденцією до самовизначення й створення самостійних політичних одиниць і зростанням міжнародних сил, що перебувають поза контролем з боку цих одиниць [233, с. 67].

Багато з нинішніх проблем демократії, так чи інакше, обумовлені тенденціями глобалізації. Значною мірою цей взаємозв'язок проявляється у звуженні сфери суверенної влади демократичних інститутів сучасної держави [25].

Протягом всієї колишньої історії розвиток демократії був пов'язаний із переміщенням влади з місцевого на загальнонаціональний рівень. Саме паралельно із ствердження територіального простору демократичної політики в межах нації-держави відбулося наповнення конкретним змістом поняття «народ», що стало природною умовою реалізації сучасною демократією її сутності – «правління народу в інтересах народу».

Однак сьогоднішній світ переживає переміщення все більшого обсягу влади з рівня національних держав на рівень наднаціональних структур. Численні міжнародні організації, а також транснаціональні промислові і фінансові корпорації утворюють у своїй сукупності якусь неформалізовану і широко розгалужену систему наднаціонального правління, яка регулює переміщення у світі капіталів, товарів, послуг, робочої сили, продуктів культури й т. п. і в результаті обмежує владні повноваження національно-державних інститутів.

Звичайно, було б невірним абсолютизувати нинішні тенденції десуверенізації сучасної національної держави. Разом з тим, реальність є такою, що в цілому ряді випадків прийняття рішень на рівні національних держав детермінуються сьогодні досить жорсткими рамками, що обумовлені

різними наднаціональними структурами. І ця «передислокація» центрів влади, що обумовлена глобалізацією, виявляється серйозним викликом демократичним формам правління, виступаючи як фактор нової трансформації демократії, що може загрожувати її певному вихолощуванню.

Зростаючий вплив міжнародних організацій на соціально-економічний, господарський, культурний розвиток світового співтовариства робить більш обмеженою і формальною роль національних урядів у регулюванні багатьох аспектів життя на територіях, що перебувають під їхньою владою. У цьому сенсі, процеси глобалізації вступають у конфлікт із таким ключовим компонентом демократії як підзвітність громадянам обраних ними органів влади. Не воля громадян, що виражена за допомогою демократичних процедур, а економічні імперативи глобалізації і відповідні міжнародні зобов'язання починають відігравати вирішальну роль у процесі прийняття рішень на рівні окремих держав.

Імперативи глобалізації виступають в якості об'єктивного обмежувача можливостей правлячих верхів реалізовувати принципи демократичної політики, по суті справи, «нав'язуючи» правлячим елітам певні моделі поведінки. Разом з тим, існує і певний «суб'єктивний» вимір впливу глобалізації на демократичний процес. Вона не тільки змушує еліти приймати рішення в рамках певного заданого ззовні «коридору можливостей», але й все чіткіше формує у значної їх частини внутрішню схильність до такого роду поведінки. Відбуваються помітні зміни ментальності правлячих верхів, результатом яких стає свого роду розшарування елітних груп суспільства на національно-орієнтовані і космополітизовані еліти. У своїй поведінці ці космополітизовані верстви еліти керуються зовсім новим розумінням загальнонаціональних інтересів. Проведення політики, обумовленої імперативами глобалізації, все частіше трактується ними як єдино вірний спосіб забезпечення соціального прогресу і ефективного задоволення широких суспільних потреб, а зовсім не як якась

неприємна, але неминуча умова існування національної держави в сучасному світі.

Подібні зміни у світогляді значної частини правлячих верств призводять до зростання розходжень між ними і пересічними громадянами в підході до багатьох питань внутрішньополітичного і зовнішньополітичного життя та, відповідно, до все більшого відхилення урядової політики низки демократичних країн від запитів та уподобань масових верств населення. У зв'язку із цим, з'являється усе більше підстав говорити про прогресуючу втрату сучасною демократією її представницького характеру. Хоча зміна політичних лідерів як і раніше здійснюється шляхом звичайної для демократичних країн процедури вільних і справедливих виборів, «представництво» у цих демократіях в багатьох випадках вихолощується і стає все більш формальним.

Поглиблення невідповідностей, що проявляється в цьому випадку між реальною політикою і суспільними запитами дозволяє дослідникам охарактеризувати одну з тенденцій змін, що відбуваються в сучасній демократії, таким поняттям як «автономізація політики». Під впливом не тільки об'єктивних імперативів глобалізації, але і трансформації світогляду елітних верств суспільства, що обумовлюється нею, політика демократичних країн стає усе більш автономною від волі мас, такою, що все менше узгоджується з їхніми інтересами і вимогами.

Ще одна проблема – наростаюче протиріччя між формальною і матеріальною сторонами демократії. Дослідники відзначають, що економічна глобалізація хоча і сприяє глобалізації формальних політичних стандартів у світі, але вона ж підриває матеріальну, сутнісну, соціальну сторону демократії. Соціальна демократія і соціальна держава, які дозволяють громадянам брати участь у перерозподілі суспільного багатства, коштують більших грошей і в умовах зростаючої конкуренції усе більше скорочуються. Глобалізація зменшує роль національних соціальних моделей, що існують у Західній Європі, розкладає їх, пропагуючи замість цього моделі більш

глобальні, але значно менш соціальні. Залишається формальна, процедурна демократія. Таким чином, глобалізація ставить демократію перед дилемою. З одного боку, завдяки економічній глобалізації, у світі поширюється формальна демократія. А з іншого боку – глобалізація усе більше послабляє соціальну демократію і скорочує реальну участь людей у користуванні суспільними благами [62, с. 55-73].

Специфіка проблем сьогоденної демократії полягає у зростаючому впливі на її внутрішнє життя таких факторів «екзогенного» характеру, як імміграція, тероризм, міжнародна злочинність, розмивання під впливом «зовнішніх подразників» національних культур і національних способів життя [25].

Одним з таких принципово нових для життя західних суспільств явищ, що істотно ускладнюють функціонування демократичних систем, є зрушення в демографічній структурі населення, які пов'язані із процесами масової імміграції. Породжені імміграційними процесами зрушення в етнонаціональній структурі західних (у першу чергу, європейських) країн ведуть до появи нових соціальних конфліктів і вузлів суспільної напруженості, що поки не знаходять ефективного рішення і викликають глибокі зміни у змісті політики і розміщенні політичних сил. Особливою гостроти цим конфліктам надає та обставина, що в їхній основі лежить виникнення абсолютно нової, по суті, незнайомої західним суспільствам реальності, особливістю якої є зростання їх культурної і релігійної неоднорідності, що ставить під питання збереження цивілізаційної ідентичності Заходу. Найбільш очевидним і в той же час найбільш тривожним з погляду майбутнього західної демократії проявом цієї тенденції стає так звана «ісламізація Європи» – тобто неухильне і надзвичайно швидке зростання в складі населення європейських країн частки осіб мусульманського віросповідання. Уже сьогодні більше чверті населення низки європейських столиць складається з осіб, що народилися за межами континенту, і значна частина з них – це мусульманське населення. Поява в

країнах європейської демократії цієї маси носіїв далекої європейцям культури, незвичних для європейців норм суспільної поведінки і нерідко ворожих їх ліберально-демократичному менталітету цінностей, що важко піддаються інтеграції, визначає все більшу залежність політичного процесу в цих країнах від досить нового для нього соціокультурного компоненту, який при цьому аж ніяк не сприяє його стабільності.

Демографічна трансформація низки країн західної, у першу чергу – західноєвропейської, демократії веде до зміцнення і активізації в їхньому політичному житті тих сил, які кидають виклик традиційним інститутам демократичної політики. Сьогодні мова йде, головним чином, про посилення позицій праворадикальних політичних партій, що опираються на постійно зростаюче занепокоєння представників корінного населення країн Заходу різними негативними наслідками збільшення рівня імміграції. У той же час, існує певна ймовірність того, що деякі деструктивні для демократичного процесу тенденції і надалі будуть загострюватися та здобувати нові особливості в міру неминучої політичної активізації нових етнічних груп у складі європейського населення [25].

У випадку нездатності Європи інтегрувати своє мусульманське населення в «загальну ліберальну культуру», знайшовши заміну моделі мультикультуралізму, що потерпіла невдачу, присутність у європейському суспільстві масової категорії «нових громадян» стане «бомбою вповільненої дії», що неминуче спровокує подальше зрушення політики вправо і взагалі може виявитися загрозою існуванню самої європейської демократії. Вже сьогодні можна бачити, що на зміну соціально-класовим конфліктам, що визначали зміст політичного процесу західних демократій протягом більшої частини минулого сторіччя, приходять соціокультурні конфлікти, які обумовлюються зростаючою етнонаціональною і конфесіональною неоднорідністю суспільства. І ця зміна стає важким випробуванням для демократії, оскільки етнічні конфлікти являють собою, на думку багатьох фахівців, найскладніший для розв'язання демократією тип суспільних

конфліктів. У ході класових протистоянь минулого демократичними системами були вироблені певні, порівняно ефективні механізми їхнього залагодження. Однак, нічим аналогічним, що могло б бути використане для вирішення етнічних конфліктів і взагалі зіткнень на ґрунті національних і культурних розбіжностей, демократії не мають.

Ще одним компонентом «зовнішнього впливу» на західну демократію, що багато в чому визначає як її сьогоdnішній стан, так і тенденції її розвитку на тривалу перспективу, є міжнародний тероризм. Перетворення міжнародного тероризму на один з найважливіших факторів сучасної реальності з особливою гостротою ставить на порядок денний внутрішньополітичного життя західних країн питання про необхідність певного переосмислення проблем функціонування демократії в контексті появи якісно нових загроз її безпеці. З перетворенням міжнародного тероризму на один з найважливіших факторів сучасної реальності, традиційна для західних громадян прихильність цінностям ліберальної демократії з її пріоритетом прав і свобод особи виявилася потісненою розумінням того, що забезпечення суспільної безпеки вимагає в сучасному світі певного обмеження індивідуальних свобод, посилення заходів поліцейського контролю і певного відступу від принципів приватності. Багато соціологічних досліджень свідчать, що значна частина громадян у ряді західних країн усвідомлює необхідність розширення повноважень урядів у забезпеченні їхньої безпеки і підтримує надання спецслужбам більш широких прав [25].

Звичайно, у порівнянні із ситуацією, що склалася відразу після відомих подій у вересні 2001 року, готовність західних громадян пожертвувати деякими громадянськими правами заради боротьби з терористичною загрозою сьогодні зменшилася. Проте, і сьогодні стурбованість інтересами забезпечення суспільної безпеки і підтримка заходів, що вживаються владою в цій сфері, як і раніше залишаються одними з найважливіших характеристик суспільних настроїв. І сьогодні явна більшість не тільки американців, але і

громадян деяких західноєвропейських країн вважає, що надзвичайні заходи, які вживаються владою і різного роду силовими відомствами, - це «та ціна, яку варто заплатити за безпеку». У всякому разі, жорстка критика, якій в останні роки лібертаристи піддають обмеження громадянських свобод, і їх твердження про те, що влада перетворює демократичні країни на поліцейські держави, судячи з результатів соціологічних опитувань, широкої підтримки в масах не мають.

У той же час, досить демагогічною виглядає і риторика прихильників обмежень прав громадян, які стверджують, що заходи, вживані владою низки країн з метою протидії терористичній загрозі, є не більш, ніж цілком припустимим тимчасовим відступом від принципів ліберальної демократії в умовах «надзвичайної ситуації», яка виникла сьогодні. Нинішня «надзвичайна ситуація» радикально відрізняється від тих, у яких країни західної демократії опинялися раніше, як правило, лише у воєнний час. Якщо в минулому такі «ситуації», дійсно, носили перехідний характер, то нинішня війна з міжнародним тероризмом може тривати нез'ясовно довго.

Говорячи про труднощі, що їх сьогодні переживає демократична система у зв'язку з нинішнім загостренням конфлікту між цінностями індивідуальної свободи і суспільної безпеки, не можна не торкнутися і тих нових проблем, які виникають у результаті розвитку інформаційних технологій і, особливо, таких засобів як Інтернет. Сформована практика його стихійного і безконтрольного розвитку, що дала поштовх бурхливому наповненню Всесвітньої Мережі масою різноманітної інформації, створила умови, що дозволяють використовувати її не тільки в інтересах демократизації політики, але і з метою, що не має нічого спільного з демократією.

До порівняно недавнього часу питання про регулювання розвитку і функціонування інформаційних технологій сприймалося в суто негативному сенсі і розглядалося як спроба введення нових форм антидемократичного контролю над суспільством. Однак, сьогодні стає все більше очевидним, що

реальна альтернатива регулюванню процесів у сфері інформаційних технологій - це небезпека їхнього використання екстремістськими силами, які здатні завдати шкоди функціонуванню інфраструктури і систем життєзабезпечення.

Разом з тим, об'єктивна необхідність перегляду нинішньої практики безконтрольного існування Інтернет-простору створює новий вузол суспільної напруженості в політичному житті країн західної демократії. Причому, проблема полягає не тільки у винятковій складності регулювання Всесвітньої Мережі, що пов'язана з існуванням великої кількості правових, соціально-психологічних і суто технологічних перешкод, які складно подолати. Справа полягає ще і у тому, що сама по собі потреба вироблення правових норм, що регламентували б функціонування інформаційних технологій, по суті, заганяє демократичне суспільство в тупикове становище, оскільки перегляд практики функціонування Інтернету з метою протидії зловживанню демократичними свободами навряд чи можливий без прийняття рішень, що обмежують ці самі свободи. Іншими словами, у цьому випадку знову виявляється парадоксальність нинішньої ситуації, коли забезпечення життєздатності демократичного суспільства передбачає певне обмеження демократії.

Виклики нового часу ставлять сучасну демократію в надзвичайно складне становище. Разом з тим, на думку дослідників, не варто говорити про якусь зумовленість перспектив розвитку сучасної демократії і про незворотність тих тенденцій, які вимальовуються на сьогоднішній день [25]. Якщо мати на увазі, наприклад, процеси глобалізації, то невідомо, як довго вони будуть зберігати свій нинішній характер і чи не відбудеться їхня певна трансформація або навіть деякий поворот убік автаркії.

Також, не треба абсолютизувати і нинішні тенденції відсторонення мас від впливу на політику. Зокрема, розвиток європейської інтеграції показує, що «списувати» маси з рахунків як активну силу, здатну всупереч бажанням політичних еліт визначати долю політичного процесу, явно зарано. Так,

відмова населення Франції і Нідерландів підтримати європейську Конституцію продемонструвала нежиттєздатність політичних рішень, прийнятих елітами без врахування побажань пересічних громадян, і значимість демократичних механізмів їх волевиявлення, що зберігається.

У цілому, нові виклики, з якими нині стикається демократія, дозволяють зробити висновок про новий етап її розвитку.

Висновки до розділу I

Основними напрямками у вивченні політичного розвитку є теорії модернізації і демократизації.

Теорія модернізації у своєму розвитку пройшла умовно три етапи. На першому етапі розвитку теорія модернізації ґрунтувалася на такому методологічному припущенні, як універсалізм. Розвиток всіх країн і народностей розглядалося як універсальний, тобто такий, що відбувається в одному напрямку і має однакові стадії та закономірності. Визнавалася наявність національних особливостей, однак вважалося, що вони мають другорядне значення.

На другому етапі розвитку теорій модернізації сформувалися передумови для більш складного розуміння цього явища, що відкидає однозначне протиставлення сучасності і традиційності в суспільному розвитку. Багато авторів теорії модернізації почали вважати, що модернізація навпроти передбачає не викорінювання традиційності, а розвиток з використанням традиції, що визначає сам характер модернізаційного процесу, а також виступає його стабілізуючим фактором.

Подальша еволюція теорій модернізації на третьому етапі виражалася в усе більшому поширенні ідеї про неспроможність жорсткого протиставлення традиції і сучасності. Багато авторів, не заперечуючи важливість таких факторів, як технологічний прогрес, впровадження «західних» інститутів і

норм, відзначають вторинність цих факторів і їхня залежність від пануючих у тому або іншому суспільстві соціальних відносин і соціокультурних цінностей.

Теорія демократизації сформувалася на основі узагальнення досвідів переходу різних країн від недемократичних форм правління до демократичного. У сучасній політичній науці існують різні підходи до вивчення і пояснення змісту та факторів демократизації. У найзагальнішому вигляді виділяються два основних підходи: структурний, що опирається на аналіз структурних факторів, і процедурний, орієнтований на чинники процедурні (насамперед вибір та послідовність конкретних рішень і дій тих політичних акторів, від яких залежить процес демократизації).

У цілому аналіз сучасних концепцій демократизації, змісту цього процесу і виявлення його окремих складових дозволяє стверджувати, що демократизація не є рухом до певного зразка. Світовий досвід демократизації свідчить, що, по-перше, сама демократія постійно еволюціонує у напрямку цивілізаційного розвитку, по-друге, не існує двох абсолютно однакових практик демократії, у кожній країні вона реалізується зі своєю національно-історичною специфікою.

Нині демократія переживає складний і досить неоднозначний період свого розвитку. З одного боку, суспільні зміни останніх десятиліть у різних регіонах світу призвели до безпрецедентного за своїм розмахом поширення демократичної системи вшир і утвердженню її цінностей у суспільній свідомості мас на всіх континентах. Однак, з іншого боку, сьогодні все чіткіше виявляється недостатня ефективність існуючих демократичних інститутів у вирішенні низки проблем сучасного суспільства.

Разом з тим, вся історія демократії відзначена постійним пошуком таких її форм, які забезпечували б найбільш ефективне управління суспільними процесами. І хоча різні форми і механізми демократичної політики, що виникли в результаті цього пошуку в різних країнах, виявлялися не рівною мірою результативними, у цілому демократія зуміла

продемонструвати свою життєздатність, знаходячи виходи із кризових ситуацій і даючи більш-менш вдалі відповіді на виклики свого часу. Все це дозволяє з оптимізмом оцінювати майбутнє демократії.

РОЗДІЛ 2

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

2.1 Демократичний транзит: аналіз базових моделей

Поняття транзиту поєднує різноманітні за формою та змістом процеси переходу від попереднього, недемократичного, стану до іншого. Спочатку як кінцевий результат «переходу» передбачався той або інший різновид демократичного устрою. Однак дійсність показала, що цього результату не завжди можна досягти. Світова політична реальність демонструє досить широкий спектр результатів політичних трансформацій - від консолідації ліберальних демократій до появи цілком сформованих різновидів нового авторитаризму із проміжними варіантами у вигляді суперечливих, але більш-менш стійких рухів до демократичної консолідації і «гібридних» станів, що застоялися. Проте, фіаско ілюзій транзитологічної телеології не означає руйнування самої предметної області порівняльних досліджень сучасних політичних трансформацій.

Дослідження політичного процесу в рамках транзитологічної парадигми є цілком правомірним і має низку позитивних можливостей. По-перше, можна уявити хід політичного життя як соціальне буття ідей, суспільних груп, інститутів, практик, що постійно змінюється і не фіксується в категоріях статичності, оскільки сам політичний процес - динамічне явище з безліччю можливостей і напрямків. По-друге, транзитологічний підхід зосереджений на виділенні і аналізі факторів політичних змін. По-третє, саме транзитологічна парадигма дослідження політичних процесів стає основою для розгляду нестабільних, нестійких, але одночасно таких, що залишаються складно організованими системами у їх найважчий період розвитку – пошуку оптимальної форми самоорганізації на основі переосмислення світового досвіду та актуалізації свого історико-культурного потенціалу. Таким чином, тимчасові, темпоральні характеристики при дослідженні багатьох важливих

аспектів політичного процесу набувають характер історично визначеного і прив'язаного до відповідного соціально-економічного середовища духовно-культурного континууму. І, нарешті, по-четверте, транзитологічний підхід дозволяє погоджувати глобальні світові, довгострокові тенденції розвитку (економічного, соціально-політичного, інформаційного плану) і локальні процеси [107, с. 50.].

Порівняльне вивчення спроб демократизації показує, що ті з них, які увінчалися успіхом, і справді нерідко підпорядковувалися певній загальній внутрішній логіці, демонстрували подібну послідовність подій, дій і процесів.

Насамперед, варто звернути увагу на передумови демократизації.

Багато дослідників відзначають досить тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку й демократією. Результати багатьох досліджень свідчать, що перехід до демократії найчастіше відбувається в країнах із середнім рівнем економічного розвитку, або в країнах, що наближаються до середньорозвинених. Разом з тим, між рівнем економічного розвитку й демократизацією не існує однозначних і прямих причинно-наслідкових зв'язків. Вплив економічних змін на політичні процеси здійснюється опосередковано через іонізовані соціальні зміни.

Більш безпосередньо економічний розвиток сприяє змінам у соціальній структурі й цінностях, що у свою чергу виступає у якості передумови демократизації.

По-перше, рівень економічного добробуту суспільства формує такі цінності громадян, які формують розвиток почуття міжособистісної довіри, задоволеності та компетентності, що у свою чергу більшою мірою корелюється саме з демократичними інститутами.

По-друге, економічний розвиток веде до зростання рівня освіченості в суспільстві. А це супроводжується усе більше критичним ставленням до існуючої політичної системи, потребою в індивідуальних свободах – а, отже – і потребою в демократизації.

По-третє, економічний розвиток створює більше ресурсів для розподілу серед різних соціальних груп, що полегшує залагодження конфліктів і досягнення компромісів.

По-четверте, інтернаціоналізація економічного розвитку сприяє інтеграції всіх держав у світовий ринок торгівлі, інвестицій, технологій, туризму й комунікацій. Залученість країни до системи світових економічних зв'язків є істотним джерелом впливу на суспільство демократичних ідей, що переважають в індустріальному світі.

По-п'яте, економічне розвиток веде до зростання середнього класу, що у всіх країнах становить головну масову опору і рушійну силу процесу демократизації.

Культурні аспекти демократизації розглядаються залежно від того, наскільки погляди, цінності, вірування і відповідні зразки поведінки, які властиві великим світовим культурам, сприяють розвитку демократії. Глибоко антидемократична культура перешкоджає поширенню демократичних норм у суспільстві, заперечує легітимність демократичних інститутів і тим самим здатна істотно ускладнити їх побудову та ефективне функціонування, а те й зовсім не допустити його.

Культурна теза висувається у двох формах. Перша з версій говорить, що тільки західна культура забезпечує відповідну базу для розвитку демократичних інститутів і, відповідно, для незахідних суспільств демократія переважно не підходить. Інша версія тези про культурну перешкоду заснована на тому, що одна або кілька культур з самого початку ворожі їй. Найчастіше називаються конфуціанство та іслам. Однак, є деякі підстави поставити під сумнів міцність цих перешкод. По-перше, схожі культурні аргументи, що висувалися в минулому, не підтверджувалися (наприклад, з католицизмом). По-друге, великі культурно-історичні традиції, такі як іслам і конфуціанство, являють собою вкрай складні системи ідей, вірувань, доктрин, уявлень і моделей поведінки, які несуть у собі певні елементи, що є сумісними з демократією, так само як у протестантизмі й католицизмі є

відверто недемократичні елементи. По-третє, навіть якщо культура тієї або іншої країни в якийсь момент перешкоджає демократії, історично культури є динамічними, а не пасивними. Вірування і переконання, що домінують в суспільстві, змінюються. Зберігаючи елементи спадкоємності, культура, що панує в суспільстві, може сильно відрізнитися від тієї, якою вона була одне-два покоління назад. Культури еволюціонують, і найважливішою причиною змін у культурі є сам економічний розвиток.

Значне місце в процесі демократизації займають різні зовнішні чинники. Зокрема, розрядка міжнародної напруженості, що намітилася в середині 1970-х років, яка, однак, носила короткочасний характер, призвела до відносного поживлення дисидентського (по суті правозахисного) руху в СРСР і країнах Східної Європи, що послідовно виступав проти порушень прав людини і за демократизацію політичної системи, що існувала в країнах так званого «реального соціалізму».

Безпосереднім фактором, що прискорив процеси глобальної демократизації, стала проголошена М. С. Горбачовим у другій половині 80-х років ХХ ст. «політика нового мислення», яка була пов'язана, по-перше, з поступовим розмиванням образу ворога в радянському менталітеті, що одночасно сприяло змінам у політичних переконаннях багатьох радянських громадян у напрямку демократичних цінностей в їх загальнолюдському аспекті, і, по-друге, з політикою невтручання у внутрішні справи країн Східної Європи, що згодом призвело до краху комуністичних режимів.

Одним з важливих зовнішніх факторів є міжнародні політико-комунікаційні зв'язки, що впливають із сучасного високого рівня розвитку глобальних інформаційних систем. У результаті усе більше представників середнього класу, головним чином інтелігенції, переймається такими цінностями демократії, як індивідуальні свободи, право на політичну участь, право на інакомислення і т. д.

Необхідно, однак, враховувати, що зовнішні чинники необхідно розглядати в тісному зв'язку із внутрішніми передумовами процесу

демократизації в кожній країні. Зовнішні чинники можуть відіграти роль каталізатора лише на початковому етапі процесу демократизації. Тому, незважаючи на важливість зовнішніх передумов переходу до демократії, їх не слід перебільшувати.

Американські політологи Т. Карл і Ф. Шміттер, аналізуючи шляхи переходу від авторитаризму до демократії в країнах Латинської Америки, Південної та Східної Європи [86], висунули гіпотезу про те, що, можливо, немає ніякої попередньої умови або набору попередніх умов, що є необхідними для появи демократичної держави, і зовсім очевидно, що не існує єдиної попередньої умови, яка була б достатньою для досягнення такого результату. Спроби виведення причин переходу до демократії із всіх можливих поєднань економічних, соціальних, культурних, психологічних і міжнародних факторів дотепер не породили якого-небудь загального закону демократизації, і навряд чи будуть сприяти цьому в найближчому майбутньому, незважаючи на недавнє збільшення числа прикладів. Виходячи із цієї гіпотези, дослідники пропонують припинити пошук набору універсальних та ідентичних умов, які могли б пояснити присутність або відсутність демократичних режимів, і розпочати скромніші спроби розробити досить гнучке уявлення про розмаїття обставин, за яких вони могли б з'явитися. Ті критерії, які раніше розглядалися в якості попередніх умов демократії, можуть трактуватися як наслідки становлення різних типів демократії. Такі критерії, як економічне зростання, більш справедливий розподіл доходів, зростання рівня грамотності і освіти, розвиток комунікацій та засобів масової інформації можна розглядати як похідні стабільних демократичних процесів, а не як необхідні умови для їхнього існування. Швидше за все, можна говорити не про попередні умови демократії, а про бажані критерії, набори «реквізитів» політичних режимів для найбільш успішного переходу до демократизації.

Далі розглянемо найбільш значимі із пропонованих дослідниками моделей переходу від недемократичних режимів до демократичного.

Одна з перших спроб створення такої моделі була зроблена Д. Растоу [175]. Згідно Д. Растоу, демократичний перехід містить у собі наступні фази:

- а) попередня умова;
- б) підготовча фаза;
- в) фаза прийняття рішень;
- г) фаза звикання [175, с. 5-6].

В якості попередньої умови автор даної класифікації виділяє національну єдність. Це поняття, на думку Д. Растоу, «означає лише те, що переважна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або робити уявних застережень щодо того, до якого співтовариства вони належать. Вимога національної єдності відділяє ситуації, коли в суспільстві має місце латентний розкол, подібний тому, що існував у габсбурзькій або оттоманській імперіях і є присутнім сьогодні в ряді африканських країн» [175, с. 7].

Підготовча фаза пов'язана з початком боротьби за демократичне оновлення суспільного ладу. Для даної стадії характерна поляризація суспільства, що, однак, існує в рамках вищесказаної «національної єдності». Важливою рисою підготовчої фази є формування демократично орієнтованої політичної еліти, здатної очолити маси пересічних членів суспільства, які незадоволені існуючим станом речей. Як показує історичний досвід минулого і сьогодення, саме ця фаза найчастіше є вирішальною для наступного процесу демократизації.

Фаза прийняття рішень, що в остаточному підсумку є результатом попередньої боротьби за демократизацію, пов'язана зі зміною політичних інститутів і політико-правових норм суспільства у бік поліархічної демократії. Вона може протікати у формі досягнення домовленості між представниками політичних еліт, результатом чого може стати прийняття відповідних законів, а також у формі референдумів і перших альтернативних

виборів на багатопартійній основі. У часовому плані тривалість даної фази також варіюється від країни до країни.

I, нарешті, заключна стадія – фаза звикання є вирішальною для закріплення демократичних завоювань. Саме в рамках даного етапу демократичні норми, що встановилися на попередній стадії прийняття рішень, набувають незворотного (або навпаки, зворотного) характеру.

Іншу модель запропонували Г. О’Доннелл і Ф. Шміттер, які виділили три основні стадії переходу до демократії:

1) лібералізація, що передбачає процес інституціалізації громадянських свобод без зміни владного апарату; результатом цього стає побудова «опікунської демократії» (тобто здійснюється опіка найчастіше військового апарата над демократичними інститутами);

2) демократизація – період інституціоналізації демократичних норм і правил, успішність якого залежить від виконання двох умов: демонтажу колишнього авторитарного режиму і свідомого вибору політичними силами демократичних інститутів і процедур; у процесі демократизації відбувається зміна всієї структури політичної влади й підготовка вільних змагальних виборів, які формують основу демократичної політичної системи;

3) ресоціалізація громадян, що передбачає засвоєння ними нових демократичних норм і цінностей [159, с. 262].

Слід також розглянути модель А. Пшеворського, яка складається із двох періодів: 1) лібералізації і 2) демократизації, що поділяється на дві стадії – «вивільнення з-під авторитарного режиму» і «конституювання демократичного правління». Лібералізація характеризується нестабільністю і різною спрямованістю (знизу або зверху) [174]. Її результатом стає або зворотне посилення існуючого раніше авторитарного режиму, або перехід до першої стадії демократизації. «Вивільнення з-під авторитарного режиму» відбувається менш болісно при досягненні компромісу між реформаторами (усередині авторитарного блоку) і поміркованими (усередині опозиції). Заключна частина процесу демократизації реалізується шляхом переговорів.

У цілому, модель А. Пшеворського побудована на виділенні особливої ролі характеру співвідношення політичних сил, що беруть участь у конфлікті і досягнення згоди.

С. Хантінгтон, в свою чергу, створює кілька варіантів переходу від недемократичних режимів до демократії на основі аналізу емпіричного матеріалу демократизації країн третьої хвилі. Це трансформація (трансдія), заміна (розпад) і трансрозміщення (звільнення). При трансформації головна роль приділяється уряду, що повинен бути сильнішим за опозицію. Цей процес складається з п'яти основних фаз: поява реформаторів; прихід їх до влади; лібералізація; зворотна легітимність (заміна реформаторів консерваторами); власне демократизація, що передбачає обов'язкові переговори з опозицією. На думку С. Хантінгтона, після проходження четвертої стадії демократизацію можна вважати незворотною. Варіант заміни передбачає наявність уряду, що складається з консерваторів і (або) особисту диктатуру вождя. У процесі переходу виділяються три стадії: боротьба опозиції; розпад режиму; боротьба після розпаду. Трансрозміщення виникає як результат взаємодії уряду і опозиції з приводу ухвалення компромісного рішення про зміну режиму.

Кілька спроб підрозділити процес демократичного переходу на різні стадії належала дослідникам посткомуністичних трансформацій.

Наприклад, З. Бжезінський виділив три основні стадії посткомуністичного переходу. На першій стадії, що охоплює від одного до п'яти років, відбувається трансформація політичної системи і стабілізація економічної. Це етап установлення основних демократичних інститутів – звільнення преси від партійного контролю, припинення дії системи поліцейської держави, виникнення коаліції, що виступає за демократичні зміни. На другому етапі (3-10 років) трансформацію переживає економічна система, у той час як політично висувається завдання стабілізації, прийняття нової конституції і закону про вибори, проведення демократичних виборів, здійснення децентралізації системи державного управління і передачі

більшої влади регіонам, зміцнення стабільності сформованої раніше демократичної коаліції. Нарешті, на третьому етапі (5-15 років) політична система переслідує мету консолідації, а економіка нарешті починає розвиватися на стійкій основі зростання, що підтримується самостійно, без будь-якого втручання з боку держави. Це час проведення «великої» приватизації, формування потужного прокапіталістичного лобі і підприємницької культури [Див. детал.: 16; 17].

Не менш цікавий і значно ґрунтовніший поділ стадій процесу демократичного переходу запропонував американський дослідник К. Менгес. Аналізуючи Східноєвропейські переходи, що відбувалися в період 1977-1990 рр., він виділив десять стадій, класифікувавши їхній розвиток на прикладі шести основних країн – Польщі, Угорщині, Східній Німеччині, Чехословаччині, Болгарії, Румунії. У кожній країні ці стадії відбувалися в різний час, займаючи за своєю тривалістю приблизно від декількох місяців до року і розвиваючись у наступній послідовності: 1) виникнення і підйом продемократичних груп; 2) зниження репресивності режиму; 3) зростання впливу реформістських сил усередині правлячої компартії; 4) визнання режимом продемократичних груп через їхню легалізацію або проведення переговорів; 5) обіцянка з боку режиму провести вільні вибори; 6) проведення перших національних вільних виборів; 7) час, коли щойно обрані демократичні органи влади приступають до виконання своїх обов'язків; 8) продовження напруженості у відносинах продемократичних і антидемократичних груп, у тому числі комуністів, що схильні до жорсткого реставраторського курсу, і ультранаціоналістів; 9) проведення другого раунду національних виборів; 10) початок консолідації демократичних інститутів у тому випадку, якщо вибори були дійсно вільними і справедливими [Цит. за: 220].

Отже, практично у всіх випадках автори звертають увагу на стадії лібералізації, або ослаблення колишнього режиму і демократизації, яка щойно почалася і здатна призвести до різних політичних результатів, у тому

числі до консолідації демократії. Звичайно, не у всіх випадках перехід проводиться послідовно і результативно. Однак логічне виділення трьох його основних стадій (лібералізації, демократизації та консолідації) видається досить обґрунтованим.

Лібералізація режиму є невід'ємною характеристикою демократичного переходу і охоплює собою період, що триває від виснаження ресурсів життєздатності авторитарного режиму і режимних дисфункцій та криз, що наступають після цього, до того часу, коли режим перестає пручатися натиску сил опозиції. Лібералізація завершується або падінням авторитарної влади, або, якщо режиму вдається винайти додаткові ресурси стабілізації, новими репресіями й відновленням авторитаризму. Демократизація виступає лише як один з можливих сценаріїв розвитку лібералізації.

Демократизація може бути розділена на вивільнення з-під авторитарного правління і власне конституювання демократичних інститутів. У реальності ці стадії часто співпадають, але аналітично їх слід розмежовувати. Вивільнення від авторитаризму пов'язане з демонтажем авторитарних політичних інститутів і процесом заміни колишньої еліти новою, що піднялася на хвилі критики старого режиму. Власне ж конституювання демократії, її інститутів являє собою процес легальної каналізації масової політичної енергії. Принципова відмінність демократизації від лібералізації полягає в тому, до якого ступеня відкривається доступ масовим соціальним верствам для легальної участі в політичній діяльності. Тому інституціоналізацію демократичних інститутів – формування конкурентної партійної системи, прийняття нового виборчого закону, розробку і прийняття конституції, вирішення питання про національно-територіальний устрій, проведення справжнього поділу виконавчої, законодавчої й судової влади – слід розглядати в контексті того, якою мірою вона сприяє масовій політичній участі.

Надзвичайно важливим є питання демократичної консолідації, тому що тільки його вирішення дозволяє визначити часові межі переходу до

демократії. Для одних дослідників, досягнення процесом демократичного переходу етапу консолідації має на увазі його завершення, що, таким чином, виводить консолідацію за рамки політичного переходу, тому що основні завдання переходу по досягненні відзначених результатів можуть вважатися вирішеними. Інші переконані в тому, що перехід не може вважатися повністю завершеним без консолідації встановлених демократичних інститутів.

Ведеться полеміка і відносно самого змісту терміну «консолідація». Позиції дослідників варіюються від мінімалістського визначення до такого розуміння, відповідно до якого консолідація включає розвиток всіх інститутів нової демократії: всі види проміжного представництва інтересів, консолідація партійної системи, успішна передача влади до рук опозиції та ін. Відповідно до мінімалістського ж визначення, консолідованим можна вважати той демократичний режим, у якому не існує жодної впливової політичної сили, партії або групи інтересів, що всерйоз обговорює інші, крім демократичного, шляхи набуття влади або такої, що має намір бойкотувати дії демократично обраних органів влади. Це не означає, що в політичному процесі не беруть участі сили, що ставлять під сумнів легітимність режиму і готові на використання недемократичних засобів. Але це означає, що такі сили витіснені на узбіччя політичного життя, представляють маргінальні соціальні верстви і не є серйозною загрозою стабільності демократії. Це означає, що якщо демократія і не позбавлена раз і назавжди переворотів і криз, то, принаймні, вірогідність їх виникнення зведена до мінімуму.

Прийнято вважати, що і сам процес демократичної консолідації, і його результат залежать від сукупності ендогенних і екзогенних факторів. До першого відносять наявність і характер «доавторитарного» політичного досвіду; тип і особливості недемократичного режиму, що розпадається або розпався; умови та обставини самого авторитарного розпаду, стратегії, що обираються ключовими політичними акторами в процесі транзиту, та ін.; до других – зовнішнє середовище; ступінь залученості до основних

міжнародних структур та інститутів; масштаби міжнародної політичної, економічної та іншої підтримки, і т.п. У той же час деякі автори акцентують роль таких структурних передумов демократичної консолідації, як "громадянська" політична культура і громадянське суспільство, відносно високий рівень соціально-економічного розвитку разом із помірною інфляцією і зниженням ступеня майнової нерівності, а також більш-менш рівномірний розподіл сукупних суспільних ресурсів – економічних, політичних, ідеологічних, інтелектуальних та інших.

Відповідно до концепції Х. Лінца і А. Степана, що стала чи не класичною, демократична консолідація передбачає проведення глибоких перетворень як мінімум на трьох рівнях: поведінковому, ціннісному і конституційному. На їхню думку, про її досягнення можна говорити тільки в тому випадку, якщо: 1) у політії не залишилося скільки-небудь впливових політичних груп, які б прагнули підірвати демократичний режим або здійснити сецесію; 2) демократичні процедури й інститути сприймаються суспільством як найбільш прийнятні механізми регулювання соціального життя, і 3) політичні актори «звикають» до того, що всі суспільні конфлікти вирішуються відповідно до законів, процедур та інститутів, що є санкціонованими новим демократичним процесом. Розвиваючи цю лінію аргументації, В. Меркель додає до описаної схеми ще один рівень – політичної репрезентації, тобто наявність інтегрованої партійної системи й системи взаємодіючих груп інтересів, і підкреслює роль зовнішніх факторів – самого міжнародного середовища, міжнародних економічних відносин, регіональної інтеграції [133, с. 66].

Як було з'ясовано, процес переходу до демократії являє собою сукупність деяких стадій розвитку. Але це аж ніяк не робить всі переходи схожими один на одного. Завдання лібералізації і демократизації, проведення політичних і економічних реформ вирішуються щораз по-різному, у різній послідовності і у різні часові терміни. У зв'язку із цим у політичній науці прийнято виділяти кілька способів політичного переходу.

По-перше, дослідники виділяють так звані нав'язані переходи. Відмінна риса нав'язаних переходів - яскраво виражений елітний характер, причому еліти ухвалюють рішення про початок переходу в односторонньому порядку, без вирішального тиску з боку опозиції, і охоче використовують всі наявні в їхньому розпорядженні засоби (включаючи силу) для перетворення режиму. Подібним чином перехід починався в Радянському Союзі, Бразилії, Туреччині.

Наступний різновид – пактовий перехід, також елітний у своїй основі, але він відрізняється тим, що не нав'язується однією з груп політичної еліти, а виступає як результат багатосторонньої елітної угоди. Як приклади такого переходу зазвичай називають Іспанію, Уругвай, Колумбію, Венесуелу.

Саме пактування призводить до успішних демократичних переходів, тому що воно дозволяє:

- 1) обмежити кількість проблемних зон, що виносяться на обговорення, тим самим, знижуючи ситуацію невизначеності для всіх учасників гри,
- 2) пропорційно розподілити «бенєфіти» всім учасникам угоди,
- 3) обмежити участь радикалів і мас із того та з іншого боку, що дозволяє маргіналізувати політичних аутсайдерів [207].

Однак не варто забувати і про негативні соціальні наслідки укладання політичних пактів. Серед найбільш відчутних дослідники виділяють наступне: договори можуть підірвати демократичні ідеали і принципи (Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер), зупинити соціально-економічний прогрес (Т. Карл), сприяти клієнтелізму та корупції (Ф. Хагопіан), обмежувати політичну конкуренцію і доступ на політичну арену (А. Пшеворський), перешкоджати впливу, що демократизує, громадянське суспільство (Л. Даймонд).

Головний аргумент критиків полягає у тому, що демократію не можна побудувати недемократичними методами. Власне, пакти і розглядаються як перешкоди на шляху успішної демократизації через те, що вони обмежують конкуренцію в політичній сфері з одного боку, а з іншого боку – обмежують

вплив громадянського суспільства на суспільні процеси. А. Пшеворський зауважує, що «пакти небезпечні тим, що можуть стати своєрідними «картелями» існуючих посад проти суперників – «картелями», які обмежують конкуренцію, перетинають суперникам шлях до успіху і розподіляють вигоди, пов'язані з політичною владою, тільки серед своїх. Тоді демократія з легкістю перетворюється в приватне підприємство лідерів кількох політичних партій і корпоративних союзів, в олігополію, змову з метою виключення сторонніх» [174].

Третій вид переходу – реформа, протягом якої активними учасниками політичного процесу поряд з елітами виступають маси. У цьому випадку мобілізація мас веде до компромісної угоди із правлячою елітою без використання насильства з тієї або іншої сторони. Подібним чином політичний перехід здійснювався в ряді східноєвропейських країн, наприклад, у Польщі, Чехословаччині, Югославії.

Нарешті, четвертий вид переходу являє собою революцію, тобто насильницьке повалення колишнього авторитарного режиму з активною участю масових соціальних верств. У цьому випадку найбільш характерними прикладами є переходи, що здійснювалися в Румунії, Албанії та у серпні 1991 року – у СРСР [Див.: 220].

Конкретні переходи рідко можуть бути однозначно класифіковані як пактові, нав'язані, реформістські або революційні. Найчастіше перехід є змішаним, поєднуючи в собі різні, часом такі, що складно поєднуються, елементи і здобуваючи на якісно нових етапах нові особливості.

Говорячи про результати, слід розглядати наступні чотири варіанти - консолідована демократія, неконсолідована демократія, змішаний режим і повернення до авторитарного правління.

Згідно Т. Карл і Ф. Шміттеру, умовами встановлення консолідованої демократії є: 1) встановлення контролю за прийняттям рішень обраними посадовими особами; 2) проведення регулярних вільних виборів; 3) загальне виборче право громадян по досягненні повноліття; 4) широкі можливості, що

надаються громадянам для виставляння їхньої кандидатури на виборах; 5) право на свободу самовираження, слова, подання петицій; 6) доступ до альтернативних джерел інформації; 7) право створювати асоціації і партії або ставати їхніми членами; 8) громадський контроль за збройними силами. Коли перераховані норми встановлені і шануються всіма політичними силами, консолідовану демократію можна вважати результатом, якого вже досягнуто [87, с. 22-23].

Російський дослідник Б. Макаренко [Дів.: 122] кращим «діагностом» новонароджених демократій визнає американського політолога С. Хантінгтона, що сформулював «тест двома передачами влади». Відповідно до цього тесту, демократія стає незворотною (консолідованою) тільки тоді, коли «партія демократизаторів» віддає владу після поразки на виборах, а потім повертається до влади в наступному електоральному циклі, тобто в країні існують як мінімум дві політичні сили, здатні і брати, і віддавати владу за демократичними правилами [214].

Ґрунтуючись на теорії С. Хантінгтона, Б. Макаренко формулює «мінімалістські параметри консолідованої демократії»:

1. У країні повинна сформуватися і регулярно діяти система виборів всіх рівнів влади (включаючи вищій), яка достатньою мірою наближається до загальноприйнятих стандартів вільного та чесного волевиявлення;

2. У країні повинні бути прецеденти зміни вищої влади через вибори, що не викликали радикальних змін у характері суспільного ладу, а політична сила, що програла на виборах, повинна зберігати шанси на повернення до влади;

3. Основні правила, що визначають порядок обрання влади і повноваження вищих загальнонаціональних владних інститутів, не повинні піддаватися істотній корекції протягом тривалого часового інтервалу.

Сам Б. Макаренко вводить четвертий пункт, відповідно до якого можна визнати демократію консолідованою, – наявність територіальної цілісності держави. Він пише, що якщо частина території де-факто виходить зі складу

держави і не приймає участі в політичному житті – це найсильніший удар по консолідації демократії [122].

Таким чином, у політичних системах, що досягли рівня консолідованої демократії, демократія набуває незворотного характеру, тобто вона стабільна, стійка і здатна до самореформування.

Мінімалістська, або неконсолідована демократія може існувати в тих випадках, коли легітимність влади неміцна і лише частина демократичних процедур успішно реалізується. Вибори проводяться, асоціації безперешкодно створюються, окремі права шануються, однак комплекс правил та інститутів ще не перетворився на регулярні, передбачувані і такі, що масово сприймаються зразки, які здатні самовідтворюватися і закріплювати лояльність громадян [Див.: 89]. Демократія в цьому випадку має слабкі шанси бути поваленою і змінитися на щось ще, однак вона тримається не стільки завдяки міцності демократичних норм і процедур, скільки в результаті відсутності життєздатних альтернатив.

Третій можливий результат переходу – формування змішаного політичного устрою, не здатного ані задовольнити основним вимогам демократії, ані відмовитися від неї повністю.

І, нарешті, четвертий можливий результат переходу – розпад демократичного режиму й повернення до авторитаризму. Статистично такий результат є досить типовим, якщо мати на увазі історичний досвід демократичних переходів. Всі хвилі демократизації завершувалися тим, що більша частина суспільств, що демократизуються, поверталася до авторитарного правління. Повернення до авторитаризму може відбуватися різними шляхами, під впливом зовнішніх і внутрішніх сил, у результаті перевороту або революційного колапсу.

Результат переходу залежить від багатьох факторів. Найбільш значимими є:

- Рівень економічного розвитку: у цілому, більш розвинені в економічному відношенні країни мають більше шансів на повноцінну демократичну трансформацію.

- Концентрація джерел національного багатства: країни, у яких національне багатство має кілька концентрованих джерел (наприклад, родовища нафти або інших корисних копалин) звичайно зазнають значних труднощів у процесі демократизації.

- Відмінності, що засновані на ідентичності країни, у яких населення значно розділене по етнічними, релігійним, племінними або клановими групами, у більшості випадків стикається з більшими труднощами в процесі демократизації, ніж ті країни, у яких такого поділу не спостерігається.

- Історичний досвід політичного плюралізму: країни з невеликим досвідом політичного плюралізму майже завжди стикаються більш серйозними проблемами, ніж країни, що мають подібний досвід у минулому.

- Недемократичне оточення: країни в регіонах або субрегіонах, у яких більшість країн не є демократичними, зазвичай стикаються з більшими перешкодами, ніж країни в більш демократичному оточенні.

Ці п'ять факторів не повинні розглядатися як необхідні умови, тому що цей термін часто є причиною значної плутанини в експертному співтоваристві. Ці чинники не є попередніми вимогами, без яких ніякий прогрес демократії не можливий. Скоріше, вони можуть сприяти або стримувати демократичні перетворення. Вони можуть лише полегшити або ускладнити процес демократизації, а не визначати, чи можлива демократизація в принципі. Коли кілька описаних факторів схилиються в позитивний бік, у країни є набагато більше серйозні передумови для успіху в справі побудови демократії. У сукупності, вони утворять континуум імовірності успіху демократичних трансформацій, а не полярний поділ між тими країнами, у яких демократія можлива, і тими, у яких вона неможлива.

С. Хантінгтон вважає, що перешкоди для демократизації країн можна підрозділити на три широкі категорії: політичні, культурні та економічні. У якості однієї з потенційно значимих політичних перешкод він виділяє брак досвіду демократичного правління, що знаходить своє відображення у відсутності прихильності політичних лідерів цінностям демократії. Сутність культурних перешкод полягає у відмінностях великих світових культурно-історичних традицій за властивими їм поглядами, цінностями, віруваннями і відповідним зразками поведінки, які сприяють розвитку демократії. Глибоко антидемократична культура перешкоджає поширенню демократичних норм у суспільстві, заперечує легітимність демократичних інститутів і тим самим здатна сильно ускладнити їх побудову і ефективне функціонування або зовсім не допустити її. У числі головних економічних перешкод демократичного розвитку американський політолог називає бідність, тому майбутнє демократії він пов'язує із розвиненою економікою. Те, що заважає економічному розвитку, є перешкодою і для поширення демократії [214].

Складності демократизації в багатьох випадках пов'язані з тим, що поставторитарні країни, в переважній більшості незахідні, ідуть шляхом зовсім прямолінійного, механічного копіювання західних інститутів демократії. Прагнення бути схожими, відсутність творчого, інноваційного початку у формуванні ними власних політичних систем призводять до того, що пересажені на незахідний ґрунт демократичні форми набувають потворних рис, наповнюючись «незахідним змістом». Все це дозволяє засумніватися в можливості незахідних суспільств в історично короткий термін освоїти західний досвід і в доцільності таких спроб. Подібні сумніви з більшою або меншою виразністю формулюються аналітиками. Так, російський політолог А. Мельвіль виражає їх у досить обережній і навіть трохи двозначній формі. «Вочевидь, – пише він, – ще необхідно в майбутньому переконатися в тому, що демократія в її сучасному розумінні може міцно вкоренитися на православному, мусульманському, конфуціанському та іншому культурно-цивілізаційному ґрунті» [24, с. 83].

Більш визначеною є точка зору британського політолога П. Чабала, що досліджує політичні трансформації на африканському континенті. «Існують певні свідчення того, що все те, що із занадто великою готовністю було інтерпретовано як певна всеохоплююча політична зміна в напрямку до більшої демократизації, насправді цілком може виявитися не більше аніж поверхневим феноменом: це, безсумнівно, транзит, але не обов'язково демократизація, принаймні в тому розумінні, у якому цей термін звичайно розуміється на Заході». На його думку, необхідно з усією серйозністю поставитися до можливості того, що «політичні транзити можуть не призводити до встановлення на континенті демократії західного типу» [24, с. 83].

Ще більш категорично висловлюються деякі представники політичної і академічної еліти самих африканських країн, що безпосередньо заперечують можливість і доцільність перенесення європейської моделі демократії в неєвропейське культурне середовище.

Розчарування, пов'язані з підсумками демократичних перетворень, що орієнтовані на конформістське відтворення «еталонних» західних зразків, як і первинне розуміння порочності такого шляху, мають далеко не однозначні політичні наслідки. Нерідко вони обертаються (не тільки на рівні масової свідомості, але й на рівні політичних рішень, що приймаються представниками еліт незахідних країн) неприйняттям демократії як такої, запереченням демократичного шляху розвитку взагалі, що оголошується шляхом суто західним, який не відповідає цивілізаційним особливостям незахідних суспільств.

Найпоширеніша концепція такого «культурологічного заперечення» демократії – так звана концепція «азіатських цінностей», відповідно до якої демократія далека народам азіатських країн, які традиційно є прихильниками цінностей конфуціанства, що висуває на перше місце дисципліну, порядок, слухняність і шанування авторитетів. Навколо цієї концепції протягом кількох років ідуть запеклі суперечки. Її супротивниками висловлено чимало

аргументів, що свідчать про некоректність узагальнень із приводу невідповідності демократії культурно-цивілізаційним особливостям азіатських країн.

На думку Ф. Шміттера, твердження про більшу «автентичність» різного роду африканських, азіатських («конфуціанських»), латиноамериканських («іберійських») або, просто, незахідних демократій не раз використовувалися для маскуванню автократичної практики, – вони, до того ж, рідко підкріплювалися якими-небудь свідченнями того, що громадяни якогось конкретного співтовариства насправді мають настільки своєрідні цінності і політичну культуру, що для забезпечення підконтрольності їх правителів потрібні зовсім особливі методи [226, с. 27].

Проте було б явним спрощенням говорити про повну неспроможність концепцій, що підкреслюють особливу роль культурно-цивілізаційних детермінацій у процесі демократичних перетворень. Якщо мати на увазі азіатські країни, то чинники культурологічного характеру, хоча й не є тут якоюсь непереборною і повсюдною перешкодою для виникнення демократій, все-таки, безумовно, накладають свій відбиток на трансформаційні процеси, значною мірою обумовлюючи можливості та специфічні особливості реалізації демократичних проектів у цьому регіоні. Аналогічним чином ці чинники діють і в інших регіонах світу, що переживають поставторитарні зміни.

Порочність і неефективність інститутів, що виникають у нових демократіях, не тільки дискредитує ідеї демократизації в поставторитарних суспільствах. Істотних втрат зазнають і загальні перспективи демократії в глобальному масштабі. Як справедливо відзначає американський політолог Дж. Маркофф, «для того, щоб уникнути тривіалізації демократії і забезпечити її здатність відповісти на виклики XXI століття, процес демократизації повинен стати чимось більшим аніж просте поширення на нові регіони світу відомих моделей демократичного устрою, які вже устоялися. Якщо демократія прагне досягти майбутнього, що має змістовне

наповнення, вона повинна буде піддатися переосмисленню і перетворенню, як це завжди відбувалося в минулому» [24, с. 85].

Разом з тим, Т. Карозерс виділяє низку факторів, що перешкоджають глобальному прогресу демократії в сучасному світі [88].

Перший фактор – збереження та навіть омолодження авторитарних сил і структур у багатьох країнах, у яких, як здавалося, відбувалися демократичні перетворення. У початковий період політичних змін авторитарні сили могли ніяк себе не проявляти й не діяти навіть у момент падіння диктаторських режимів. І хоча енергія і ентузіазм початкового періоду вселяв великі надії, демократичні перетворення часто виявлялися досить поверхневими. Перші вільні вибори привернули величезний інтерес, створювалися нові конституції, набувало свободу дій громадянське суспільство, оголошувалося про початок реформ державного управління. Але політична повсякденність була плюралістичною лише за формою. Процес змін у багатьох випадках не торкався інститутів – вони пручалися, пристосовувалися, зберігаючи спадщину авторитарного режиму і його спосіб мислення; низка акторів також виявився поза новими віаннями: структури держбезпеки, збройні сили, державні підприємства з їхньою мережею неформальних корупційних зв'язків. На жаль, нерідкими є випадки, коли антидемократичні сили зуміли зміцнитися, скориставшись слабкістю і непослідовністю молодих демократичних урядів. Стан економічної та особистої незахищеності, у який багато незрілих демократій втягнули більшість своїх громадян, полегшило авторитаріям завдання повернення до влади, оскільки за таких умов людей легко переконати у тому, що начебто «сильна рука» допоможе повернути життя в нормальне русло [88, с. 74].

Інша проблема, що перешкоджає зміцненню демократії, полягає в тому, що багатьом країнам, які стали на шлях демократичних перетворень, не вдається забезпечити своїм громадянам поліпшення соціальних і економічних умов життя. Економічні реформи, які здійснюють багато нових демократичних держав, сприяють скороченню бюджетного дефіциту і

стабілізації національної валюти, але часто дають лише ледь помітне зростання. Громадяни цих країн страждають від того, що підвищуються ціни на основні товари, збільшується ризик залишитися без роботи і не збільшуються доходи. Крім того, вони часто стикаються із загостренням соціальних проблем – насамперед зі зростанням злочинності та руйнуванням традиційної системи соціального захисту. Ця загальна проблема, яку називають проблемою ефективності демократії, може істотно послабити демократичні режими, які починаються. У загальфілософському сенсі навряд чи справедливо судити про демократію на підставі соціально-економічних показників конкретного слабкого демократичного режиму. Перш за все, демократія – це певні політичні цінності і процедури, певна система переваг; сама по собі вона не забезпечує вирішення економічних і соціальних проблем. Однак справедливо чи ні, але громадяни нових демократичних держав (та й старих теж) судять про демократію саме по досягнутому результаті. І якщо протягом тривалого часу рівень життя залишається низьким, ефект може бути негативним. У багатьох нових демократичних державах громадяни серйозно розчаровані своїми урядами. Це розчарування обертається втратою віри в демократію, як таку, а в більш складних випадках – нестабільністю і політичними конфліктами [88, с. 76].

Третій фактор, що сприяє формуванню нового середовища, несприятливого для глобального поширення демократії, пов'язаний з тим, що багато країн з авторитарним правлінням домоглися в останні роки великих економічних успіхів. У світі знову заговорили про те, що з погляду соціально-економічного розвитку диктатура переважніша за демократію. Ця ідея озвучувалася в 1960-ті і 1970-ті роки і на Заході, і в країнах, що розвиваються. На Заході таким було кредо економістів, які стурбовані популістськими рішеннями політиків, а для дипломатів ця концепція слугувала зручним виправданням для підтримки дружньо налаштованих тиранів, що були корисними з погляду безпеки. У країнах, що розвиваються, правлячі еліти наводили її у виправдання своєї репресивної влади.

В 1980-ті, коли в багатьох країнах, що розвиваються, особливо в Африці південніше Сахари, правління диктаторських режимів призвело до погіршення соціально-економічної ситуації, і ця ідея частково втратила свою привабливість. В 1990-ті роки у колах фахівців, що займаються проблемами розвитку, стала набирати силу прямо протилежна теорія: що демократія та економічний розвиток ідуть рука в руку і, навіть більше того, що саме демократія реально сприяє економічному розвитку, оскільки вона краще забезпечує систему представництва і підзвітність влади. Це ідея стала більш переконливою завдяки досвіду багатьох країн посткомуністичного світу, де в 1990-ті роки протягом якогось часу спостерігалася стійка залежність між політичними реформами й економічним зростанням.

Видатні економічні успіхи Китаю створили серйозну проблему для тих, хто стверджував, що демократія є необхідною умовою розвитку, а диктаторські режими не можуть забезпечити стійке економічне зростання. У сучасному контексті, коли громадяни багатьох країн, що розвиваються не задоволені соціально-економічними досягненнями нових демократичних режимів, приклад Китаю – стабільно високий економічне зростання і нарощування економічних мускулів на світовій арені - стає дуже сильним аргументом. В останнє десятиліття ця ідея отримала нове підтвердження в інших країнах з авторитарним або напівавторитарним правлінням, зокрема в Росії, Казахстані та В'єтнамі, які також демонструють високі показники економічного зростання. У світі, що розвивається, вона багато в чому живить віру в те, що сильна рука забезпечує кращі можливості розвитку і підриває спроби міжнародного співтовариства встановити доказовий зв'язок між демократією і розвитком [88, с. 78].

На думку Г. Г. Дилигенського, перспектива глобальної демократизації «реальна лише у випадку виникнення нової глобальної цивілізації, що тим або іншим чином прищепить демократичні цінності та інститути на традиційно чужинний для них ґрунт» [67, с. 30].

Однак демократію неможливо імпортувати антидемократичними, тим більше військовими засобами, що тільки призводить до її дискредитації. Така цивілізація може складатися тільки на добровільних засадах шляхом приєднання до демократичного співтовариства країн, що досягли сприйняття цінностей демократії в якості базових (наприклад, прагнення Туреччини вступити до Європейський Союзу). Мова йде про асиметричність процесів демократизації в різних регіонах світу. Якщо західні суспільства вирішують проблему подолання недоліків представницької демократії, приведення демократичних інститутів у відповідність із реаліями постіндустріальної епохи, то суспільства Півдня і Сходу стоять перед дуже складним процесом вироблення адекватної їхнім умовам і традиціям демократичної практики, стабільного демократичного порядку. Найменш імовірною видається в передбачуваному майбутньому уніфікація і нівелювання форм цього процесу в різних цивілізаційних ареалах. Г. Г. Дилигенський вважає: у найближчі два-три десятиліття можна стверджувати, що в переважній більшості суспільств ствердиться принцип змінюваності влади на підставі відносно стабільних, легітимних процедур, що передбачають волевиявлення громадян. Таке гнучке реагування політичної сфери на нові «виклики» і впорядкування змінюваності влади стає необхідною умовою виживання сучасних суспільств.

2.2 Особливості демократичного транзиту в Україні

Транзит в Україні, як і кожний конкретний випадок цього процесу, характеризується як загальними властивостями, так і специфічними відмінними рисами.

Підготовчу стадію лібералізації Україна почала проходити в складі СРСР. Під впливом горбачовських реформ під назвою «перебудови», запровадження «гласності» і надання свободи створення організацій в межах

так званого «соціалістичного плюралізму», з 1987 р. в країні почалася активізація опозиційних рухів, створення громадських об'єднань, проведення страйків і демонстрацій. Значну роль відігравали об'єднання за реабілітацію репресованих тоталітарним режимом, відродження національної мови і культури, рухи «зелених», що знаходили відгук через недавню Чорнобильську трагедію, об'єднання «афганців» (ветеранів війни в Афганістані 1979-1989 рр.). Однак уже на підготовчому етапі стало помітним стримування, навіть блокування місцевим і центральним партійним керівництвом змін в Українській РСР. Справжня лібералізація почалася тут тільки в 1989 р., після відставки першого секретаря ЦК КПУ М. В. Щербицького – компартійного діяча «брежневського призиву», якого союзний центр намагався протримати якомога довше, сподіваючись не випустити з-під контролю ситуацію в республіці, яку в Москві завжди вважали критично важливою для збереження імперії. Відставання на старті переходу збереглося тривалий час і призвело до гальмування змін і на наступних стадіях переходу.

З розпадом СРСР і набуттям Україною самостійної державності перед нею постало питання про вибір стратегії розвитку. В якості такої було обрано побудову демократичної правової держави з ринковою економікою.

Слід відзначити, що в момент визначення нової стратегії ідеї демократії практично не мали альтернатив в Україні, як і в інших колишніх республіках СРСР.

Комуністична ідеологія сама сприяла впровадженню у свідомість народу деяких демократичних ідей та принципів. Уявлення про те, що влада - «від народу», що вона повинна обиратися, що вона повинна «служити народу», що в суспільстві необхідними є конституція, вибори, для населення СРСР мали характер аксіом. І природною формою ідейного протесту проти радянської влади було фокусування суспільної думки на її невідповідності цим принципам, її недемократичності. Тому падіння радянської влади скрізь

означало спробу перейти до демократії, наповнивши інститути формальної радянської демократії реальним демократичним змістом.

Разом з тим, дослідники вказують на цілу низку факторів, що ускладнювали перехід пострадянських країн до демократії.

Насамперед, жодна із цих країн на відміну від держав Центральної Європи не мала в минулому практично ніякого досвіду сучасного демократичного розвитку, на який вона могла б орієнтуватися в побудові пострадянської демократії. Спроба побудови демократій у період після 1917 р. була настільки короткочасною і призвела до створення настільки ефемерних інститутів, що фактично пострадянська спроба є першою.

Як жодна із країн СНД не мала у своєму минулому чіткої «демократичної моделі», на яку вона могла б орієнтуватися, так жодна з них не мала подібних моделей у культурно близьких демократичних країнах, які могли б відігравати роль «референтної групи». Зрозуміло, що приклад демократичних країн Європи та Америки здійснював та здійснює колосальний вплив. Але ці країни дуже далекі від пострадянських країн за культурою і не могли бути зрозумілим та близьким прикладом.

Важливо, що пострадянські держави перебувають за межами західно-християнського цивілізаційного макроареалу – це або православні, або (історично) ісламські суспільства із зовсім іншим цивілізаційним і соціокультурним досвідом (зокрема іншим розумінням принципів політичного і культурного плюралізму, прав і свобод людини, їхнє співвідношення з державою та суспільством і т. д.). На відміну від тієї ж Центральної та Східної Європи пострадянські держави опинилися у своєрідному геополітичному вакуумі, саме через ці держави проходять лінії цивілізаційних розламів, конфліктів і протистоянь.

Природно, що безпрецедентність, новизна демократії, відсутність демократичного досвіду і яскравих прикладів успішної демократії в схожих країнах ускладнює перехід до неї. Але цей процес ускладнювався ще й тим, що він збігався в часі із двома іншими також дуже важкими переходами.

По-перше, це перехід від соціалістичної економіки до ринкової. За понад два покоління, що прожили в умовах соціалізму, звички до ринкових інститутів і приватної власності були практично втрачені. Тому перехід до ринкових відносин був для країн СНД майже таким самим безпрецедентним завданням, як і перехід до демократії.

По-друге, це перехід від радянської імперії до сучасних національних держав, досвіду життя в яких народи країн СНД, на відміну від народів центральноєвропейських країн, також не мали або практично не мали (якщо не згадували про невдалі спроби створення національних держав у період Громадянської війни в Росії на початку ХХ ст.) [211, с. 240].

Всі зазначені чинники створювали зовсім інше середовище розвитку процесів пострадянської демократизації: варто визнати, що вони принципово відрізнялися не тільки від умов Іспанії, Португалії, країн Латинської Америки, але і східноєвропейських держав.

Розвал комуністичного режиму не був викликаний відкритим вираженням невдоволення соціальним ладом або дією якихось суспільних сил і групових інтересів, що артикулювалися у ході відкритої конкуренції політичних партій. Він став результатом дії тривалих тенденцій децентралізації тоталітарного режиму і неможливості відтворення (при обмеженні масового терору і звуженні зони номенклатурного контролю над соціальною структурою та мобільністю) його ключових інститутів, насамперед організації влади і її передачі від однієї групи до іншої.

Специфічним фактором, що істотно впливає на процес демократизації, стало збереження при владі ядра старої еліти, що вступила в союз із національно-демократичними силами. Ця лише частково оновлена еліта не тільки втримала владу, але і набула власності, ставши головним призером масштабного перерозподілу і закріплення у фактично приватне та акціонерне володіння раніше державної власності. Новим джерелом рекрутування правлячої еліти став великий бізнес, що поклато початок процесу її олігархізації [178, с. 23-27].

Оновлена пострадянська еліта зосередила зусилля не на проведенні продуманої і послідовної політики реформування, а, насамперед, на задоволенні потреб самозбереження і зростання особистого добробуту.

Як відзначає В. Горбатенко, еліта в попередній системі не була багатою, за нових же умов вона одержала доступ до матеріальних і духовних благ та шанс для особистого збагачення, а тому виявилася не зацікавленою у впровадженні народної реформи, оскільки не захотіла ділитися з основною масою можливостями й ресурсами. Симптоматично, що кожний склад парламенту свої останні рішення приймав винятково у власних інтересах, навіть не намагаючись цього приховати [48].

Слід також зазначити, що в основу створення системи нових політичних відносин в Україні були покладені етатистські принципи. Про це яскраво свідчить те, що стратегічною метою було названо «побудова держави» (точніше «побудова державності») як визначального фактору всіх суспільних перетворень.

Визнання пріоритетності державного будівництва було викликано тим, що функціонуюча держава – це необхідна умова збереження і підтримки елітою свого статусу.

Крім того, погоджуючись із американським дослідником А. Мотилем, можна назвати ще кілька обставин, що обумовили пріоритетність державного будівництва в Україні. Перше – непорозуміння з постімперською Росією, які почалися відразу ж після проголошення незалежності України. Переговори вимагали «парламентерів» з відповідним штатом та статусом, можливість конфлікту вимагала армії, необхідність розмежування інтересів та кордонів – аналітиків і прикордонників. Друге – вихід України на міжнародну арену також вимагав розбудови держави – і для підтримки престижу, і для ефективності. Необхідно було організувати посольства, представництва і делегації, укладати угоди [138, с. 137].

Що стосується ідеології державного будівництва, то в перші роки незалежності одержала розповсюдження етнонаціональна модель української

державності. З точки зору такої моделі, держава є необхідною насамперед для підтримки і захисту етнонаціональної спільноти від реальної загрози (ззовні і зсередини) її зникнення, розчинення в інших етнополітичних утвореннях. Етнонаціональна модель підкреслює таке розуміння держави, коли вона розглядається в першу чергу як захисна сила. Гасла сильної держави, «державності» - головні ознаки такої моделі.

Етнонаціональна модель державності виявилася досить зручною формою для владних прагнень еліт посткомуністичної епохи. Поступово очистивши від національного забарвлення цю модель, вони залишили тільки одне гасло – творення держави.

Що стосується способу реалізації перетворень, то тут взяв гору звичний шлях реформування вольовим порядком і по вертикалі зверху вниз.

Слід визнати, що в більшості успішних демократичних транзитів реформаторська ініціатива, дійсно, приходить зверху. Однак важлива принципова відмінність полягає в тому, що в цих випадках імпульс зверху виступає лише як первинний каталізатор глибинних процесів, що згодом розвиваються в середині самого суспільства. Більше того, функції самої влади після цього в основному зводяться до забезпечення інституціональної підтримки таких процесів відповідно до загальноприйнятих демократичних процедур.

Інша справа – в Україні. Тут підхід влади до реформ (насамперед у силу її генетичного зв'язку зі старою номенклатурною верствою) залишився, фактично, традиційним апаратним адмініструванням. У свою чергу це не могло не викликати розколу між владою і суспільством, який є пагубним для демократії, що народжується.

Одним із проявів відчуження владних структур від суспільства стала тотальна «тінізація» політичного простору. Вона проявлялася в тому, що в українській політиці переважали кулуарні форми узгодження й прийняття рішень елітними групами. Відбулося практично повне зрощування підприємництва і влади, а саме перебування у влади перетворилося на

прибутковий бізнес. Взаємозв'язок між великим капіталом і державою, центральними і місцевим бюрократичним апаратами стали повністю непрозорими для суспільства. Іншими словами, ці взаємозв'язки перемістилися в зону «тіні», де правила ігри встановлюються не законами, а самими гравцями.

Таким чином, у процесі політичних трансформацій пострадянська еліта вирішувала низку найважливіших для себе (у порядку черговості) завдань: 1) зосередження нових форм влади і власності в руках вузького кола осіб; 2) створення життєздатної держави; 3) будівництво демократичних інститутів. По суті, вона формувала пострадянський соціум «під себе», так, як їй було вигідно і зручно.

Говорячи про умови демократичного транзиту в Україні, необхідно відзначити і відсутність адекватної соціальної бази демократії. Слід також зазначити, що, з точки зору завдань політичної демократизації, перехід до ринкової економіки – не самоціль, а засіб для створення середнього класу в якості масової соціальної бази демократії. Хоча поняття середнього класу дотепер не має загальноприйнятого визначення, у дослідників немає розбіжностей щодо його головних статусних ознак [185, с. 2-4.]. До головних статусних ознак середнього класу, як правило, відносять, насамперед, рівень доходу, достатній для забезпечення відповідного способу життя і здійснення заощаджень, які надають зазначеному способу життя сталий характер, а середньому класу - відчуття соціальної захищеності і задоволеності своїм положенням у суспільстві. Відповідно, середній клас зацікавлений у збереженні та захисті такого положення, і як такий – є не тільки основою стабільності суспільства, але й суспільним суб'єктом, що зацікавлений у підтримці інститутів, здатних її забезпечувати й захищати. У прагненні до стабільності суспільства середній клас зацікавлений також у запобіганні його поляризації за будь-якою ознакою (майновою, етнічною, конфесіональною і т. п.), тобто, у забезпеченні соціальної солідарності й дотриманні прав і свобод людини й громадянина (верховенстві прав особистості).

У цьому сенсі середній клас зацікавлений у правовому і соціальному характері держави – оскільки тільки така держава здатна шляхом безумовного дотримання прав і свобод людини й громадянина забезпечити соціальну солідарність.

Таким чином, все перераховане вище і робить середній клас соціальною основою демократії.

У СРСР процеси, що паралельно тривали приблизно з 1960-х років створювали якийсь ембріональний аналог середнього класу. Однак, на відміну від середнього класу на Заході, фундаментальною основою радянського середнього класу була не власність, а інституціональна позиція в державній системі.

З розпадом радянської держави і початком реформ цей старий радянський середній клас піддався вимиванню. Тим часом новий середній клас в Україні поки що тільки формується. Дослідження українського середнього класу свідчать про його невелику чисельність, не повну відповідність статусним ознакам і сповільненості процесів формування [185, с. 2-4]. Розмір українського середнього класу, що визначається за суб'єктивними критеріями самоідентифікації, становить 25-28 % населення, але якщо враховувати також і об'єктивні критерії (рівень матеріального добробуту, рівень освіти), то вдвічі менше – 11 % [187, с. 239].

Одна з найгостріших проблем сучасного українського суспільства – значна соціальна нерівність. Соціальна нерівність виростає на економічному ґрунті, але проектується на інші сфери суспільного життя, у тому числі політику.

У політичній сфері зростання соціальної нерівності породжує три антидемократичні тенденції: по-перше, поляризацію суспільства, коли на одному полюсі концентруються апатія й пасивність, а на іншому - прагнення монополізувати й закрити для громадськості сферу прийняття політичних рішень; по-друге, маргіналізацію знедолених верств, що підштовхує їх до нелегітимних форм протесту; позбавлені можливості артикулювати і

захищати свої інтереси привселюдно, вони формують соціальну базу політичного екстремізму; по-третє, культивувацію в суспільстві атмосфери, що підриває підвалини соціальної справедливості і загального блага, руйнуючи моральні основи суспільного єднання.

Соціально-економічні переваги великого капіталу (володіння власністю, високі прибутки, ключові позиції в соціальній ієрархії) легко конвертуються в політичний вплив. Він здійснюється завдяки близькості до центрів влади, фінансовим ресурсам шляхом матеріальної підтримки партій і громадських організацій, об'єднання із правлячою елітою, створення потужних лобістських структур, маніпулювання ЗМІ, підкупу чиновників і суддів, формування напівлегальних і нелегальних силових угруповань і т. д.

Висновок очевидний: зростання соціальної нерівності підсилює владні позиції небагатьох і ставить бар'єри для участі більшості в політиці, тобто суперечить демократії й сприяє розвитку авторитарних тенденцій. Тому світова демократична практика виробила механізми регулювання соціальної нерівності. Держава через бюджет перерозподіляє національний дохід на користь незаможних і соціально знедолених, створюються різного роду соціальні фонди, у системі влади й громадянського суспільства утворюються комітети і комісії, що акумулюють інтереси та запити соціальних груп, які не артикульовані або слабко артикульовані в публічній сфері. Політичний сенс цих заходів полягає в тому, щоб утримувати соціальну нерівність у розумних межах, амортизувати його негативні наслідки і підтримувати громадську активність населення на рівні демократичних стандартів [103, с. 973].

Нерівність у політиці, як і в інших сферах суспільного життя, не може бути подолана повністю. За великим рахунком, її джерела сягають природних відмінностей задатків і здібностей людей. У певних межах нерівність у політиці відіграє позитивну роль, сприяючи змагальності й селекції суб'єктів політичного процесу, що відображають інтереси й прагнення різних соціальних верств і груп. Однак існує межа, за якої нерівність стає не тільки непродуктивною, але і завдає суспільству шкоди, у тому числі й у політиці.

Дослідники підрозділяють нерівність на нормальну, «що характеризує, розподіл доходів серед верств населення, які активно залучені до економічних процесів, і надлишкова нерівність, обумовлена низькими доходами тих верств населення, які не мають істотного впливу на макроекономічні зміни» [103, с. 973-974]. Інакше кажучи, надлишкова нерівність обумовлена бідністю.

Бідність згубно впливає на громадянську активність населення. Там, де надлишкова нерівність перешкоджає участі громадян у суспільному житті, виникає феномен «політичної бідності». У трактуванні американського політолога Джеймса Бохмана сутність цього явища полягає в «нездатності певних груп громадян ефективно брати участь у демократичному процесі і у обумовленій цим вразливості перед наслідками навмисно або ненавмисно прийнятих рішень». «Політична бідність» виводить громадян з публічної сфери, вони виявляються не здатними представляти свою думку й інтереси ані в суспільстві, ані в державі. Пасивність в свою чергу нерідко сприймається владою як згода з політикою, яку вона проводить. Порогом «політичної бідності» Дж. Бохман вважає саме здатність / нездатність тієї або іншої соціальної групи ініціювати обговорення проблем, що стосуються її інтересів [Цит. за: 103, с. 974].

Ця тема є актуальною для нинішньої України, де цілі верстви населення практично виключені з політичного процесу. У розвинених демократіях сильне громадянське суспільство має розгалужені та ефективні механізми виявлення і публічного вираження різномірних інтересів різних соціальних груп. Енергія громадської самодіяльності змушує владу зважати на ці інтереси, апелювати до них у рамках публічної політики. Якщо якісь групи населення через бідність або низький рівень культури не можуть сформулювати свої вимоги, цю місію беруть на себе організації громадянського суспільства. У системі державної влади також діють механізми виявлення та артикуляції інтересів таких груп, з метою їхньої

реалізації створюються спеціальні комісії й комітети, що вивчають їхні інтереси й пропонують способи їхньої реалізації.

В Україні амортизатори політичної бідності відсутні, оскільки громадянське суспільство розвинене слабо. Приватні інтереси не структуровані, розпливчасті, не об'єднані в групові, не транлюються в публічну сферу. Сама ж ця сфера носить «клаптиковий» характер, розділена на замкнуті ніші. «Політична бідність» призводить до того, що функція прийняття рішень виходить з-під контролю суспільства й концентрується у вузькому колі правлячої еліти. Тим самим генеруються авторитарні тенденції.

Що стосується культурно-ціннісних факторів українського демократичного транзиту, то дослідники фіксують, що він не був обумовлений масовим поширенням цінностей і орієнтацій, типових для «громадянської культури». Як було відзначено вище, в основному він став результатом внутрішньої елітної динаміки. Разом з тим, стає зрозумілим, що демократія, її інститути і процедури потребують легітимізації і масової підтримки, для чого необхідно поширювати і закріплювати у свідомості громадян демократичні цінності й масові політичні орієнтації. Існує двосторонній взаємозв'язок між політичними інститутами і політичними цінностями та орієнтаціями в процесі демократизації. З одного боку, функціонування демократичних інститутів впливає на динаміку і розповсюдження демократичних цінностей, з іншого боку – наявність у суспільстві демократичних цінностей помітно впливає на нові демократичні інститути, що «прищеплюються» суспільству.

Дослідники відзначають, що існуючі виміри громадянської культури – почуття особистої політичної значимості, тобто реальної причетності до політичних подій, здатності так чи інакше впливати на них; терпимість до чужих поглядів і позицій, політична толерантність, підтримка індивідуальних прав і свобод, довіра до існуючих політичних інститутів і ін. – ще недостатньо поширені в українському суспільстві. Результати соціологічних

досліджень фіксують у значної частини електорату декларативне й прагматичне розуміння демократії, правовий нігілізм, недостатню терпимість, посилення недемократичних настроїв і дій, орієнтацію на «голос юрби», невміння вести політичний діалог [7].

В. Степанко вважає, що в Україні домінує клієнтистська культура. Сучасне українське суспільство є, по суті, «напівконтрактним» суспільним ладом, у якому досить вагому роль відіграють неформальні, клієнтистські відносини по типу патрон-клієнт. Саме клієнтистська культура є основною інституціональною перешкодою для розвитку демократії в Україні [191, с. 107].

Починаючи із середини 1990-х років, стає очевидним розбіжність між задекларованими цілями і повсякденною політичною практикою.

У науковому середовищі почалася дискусія про недемократичну спрямованість перехідного періоду в Україні. Так, український політолог Володимир Полохало запропонував тезу про неототалитарний характер політичного режиму в країні [167, с. 10]. Він виділив сім особливостей посткомуністичного неототалітаризму, які властиві, на його думку, більшості пострадянських країн:

1. Відчуження більшості громадян від влади при одночасній багатомірній залежності від її.
2. Однобічне підпорядкування громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень.
3. Відсутність реальних гарантій захисту декларованих прав людини, її безпорадність перед чиновниками.
4. Привласнення тіньових прибутків, розподіл загальнонародного майна при пануванні клієнтських зв'язків.
5. Поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки й кримінального світу.
6. Домінування номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії і авторитаризму.

7. Утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур.

Посткомуністичний неототалітаризм В. Полохало визначив як «...новітній різновид тоталітаризму, при якому тотальний контроль, систематичні примус і насильство (або погроза їхнього застосування) з боку посткомуністичної олігархічної влади до більшості населення застосовуються легітимно, з використанням демократичних технологій, при цьому не у жорстких (на відміну від тоталітаризму «класичного»), а у відносно м'яких формах, через безліч багатомірних і стійких залежностей (і очевидних, і латентних – соціокультурних, правових, економічних і т. д.)» [167, с. 11].

Український політолог Антоніна Колодій, ґрунтуючись на моделі переходу, що була розроблена американськими теоретиками, запропонувала п'ять сценаріїв розвитку подій в Україні. Тільки при першому сценарії був можливо поступальний рух до демократії, а всі інші, у тій або іншій формі, припускали зведення фундаменту авторитаризму. У той же час, А. Колодій не запропонувала свого визначення типу політичного режиму, що сформувався в Україні в другій половині 90-х років ХХ ст., обмежуючись використанням тези західних транзитологів Г. О'Доннелла і Ф. Шміттєра про те, що Україна належить до перехідних суспільств із неконсолідованою, неповною демократією, за якої старий політичний режим повалений, а новий іще рано вважати стабільним [94].

На неототалітарному характері політичного режиму, що мав місце в Україні з 1991 р. до початку другої половини 90-х років ХХ ст., наполягає і український дослідник С. Линецький. Використовуючи систему аргументації «від супротивного», він виділив шість тез прихильників того, що тоталітарний режим в Україні розпався, і піддав їхній жорсткій критиці. Автор дотримується точки зору, що «незважаючи на значну інерцію свого розвитку, неототалітаризм перебуває в стані протиборства з демократичною альтернативою» [164, с. 192.]. «Перехідність» у даному контексті означає,

скоріше, невизначеність остаточного підсумку в їх змаганні, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а виходить, і його, у деякій мірі, історичну самотність.

На думку О. Куценко, в Україні до середини 1990-х років склалася формально-процесуальна демократія. Важливими факторами формування такого політичного режиму стали:

- слабкість і високий ступінь політичної поляризації національної еліти, що виявилось вже на початку 1990-х років;
- висока конкуренція приватних інтересів за встановлення контролю над урядом;
- збереження кадрів минулої системи на більшості ключових позицій адміністративного управління як національного, так і регіонального рівнів;
- консолідація правлячих еліт навколо акторів-гегемонів, що склалася до кінця 1990-х років;
- розквіт бюрократичної корупції, що реалізує механізми «захоплення держави»;
- пов'язаний з вищезгаданими факторами низький рівень довіри населення до політики, що проводиться, новим інститутам і лідерам [108, с. 69-70].

О. Фісун визначає політичний режим, що сформувався в Україні до другої половини 1990-х – початку 2000-х років, як неопатримоніальний [207, с. 6].

У рамках даної системи, по-перше, відбувається привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, у результаті чого управління державою здійснюється як приватне володіння правлячих груп. У результаті державні та адміністративні ресурси, а також соціальні інститути використовуються для досягнення економічних і політичних цілей приватних осіб. Наприклад, силові і фіскальні функції держави фактично стають ефективним важелем придушення політичного опору і усунення економічних конкурентів.

По-друге, виникає своєрідна модель «політичного капіталізму», відповідно до якої нагромадження капіталу відбувається шляхом одержання доступу до політичних і адміністративних ресурсів. У цій системі «капіталізму без капіталістів» головне місце належить новому класу орієнтованих на ренту політичних підприємців, що досягають економічних цілей шляхом «політичних інвестицій» у главу держави, силові структури, політичні партії, депутатський і чиновницький корпус. У відповідь вони одержують політично обумовлені пільги і привілеї, доступ до бюджету і державної власності, імунітет до закону й т. д.

По-третє, вирішальна роль у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби належить клієнтарно-патронажним відносинам і зв'язкам. Патрон захищає своїх клієнтів, останні надають йому всілякі послуги. Економічні і владні ресурси першого обмінюються на лояльність (політичну та електоральну) других. У цьому сенсі неопатримоніальна система являє собою складну піраміду різних регіональних, галузевих і бізнес патронатів, які поєднуються через механізм клієнтарних відносин вертикаллю президентської влади, а сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад, але аж ніяк не в задоволенні інтересів людей. Адже «шлях наверх» визначається ставленням патрона, а не вибором громадян.

Тоді як українські дослідники переважно займалися визначенням ступеня віддаленості політичного режиму в Україні від класичного радянського зразка, західні теоретики намагалися помістити український випадок у більш широкий теоретичний і порівняльний контекст. У результаті з'явилася серія досліджень, що пояснюють особливості пострадянських трансформацій у нашій країні. При спробах перенести модель демократичних переходів латиноамериканських держав на пострадянські з'явилися критичні оцінки доцільності такого підходу. Спочатку П. Кубицек, а пізніше Т. Карозерс виступили із критикою ідеї незворотності демократичних трансформацій у країнах з авторитарним минулим. П. Кубицек визначив

особливості корпоративного державного ладу в Україні часів президентства Л. Кучми як такі, які наближають її до латиноамериканських країн. Україну, як і Росію, середини 1990-х рр. він назвав «делегативними демократіями», населення яких залишається пасивним у період між виборами [129, с. 89].

Британський політолог українського походження Тарас Кузьо запропонував розглядати Україну як «гібридну державу» із змагальним авторитарним режимом. Для гібридної держави характерним є поєднання залишків старої радянської системи та нових економічних і політичних інституцій. «Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, що дають мало користі для країни і мають слабку підтримку населення» [Цит. за: 129]. Для гібридних держав, до числа яких Т. Карозерс зараховує також Росію, Болгарію, Боснію, Албанію і Молдову, характерними є шість ознак:

- 1) інтереси громадян не повністю приймаються до уваги або ж ігноруються;
- 2) рівень політичної участі в період між виборами є низьким;
- 3) правові норми піддаються частим порушенням;
- 4) вибори дають неправдиві результати і тому фактично нелегітимні;
- 5) довіра до державних інститутів максимально зменшена;
- 6) функціонування держави в цілому є незадовільним [Див. детал.: 129].

Ці ознаки Т. Кузьо уточнив і доповнив на прикладі України, навівши десять фактів того, що за часів президентства Л. Кучми в нашій державі домінувала неорадянська політична культура [106]: монопольний контроль із боку центристів (провладних партій); СДПУ(о) – аналог КПУ радянських часів; спроба кооптувати недержавні інституції до корпоративного співробітництва із владою; не толерантне ставлення до опозиції; недотримання правових норм; негативне ставлення до ЗМІ; повернення СБУ до неорадянських методів боротьби з опозицією; використання принципів радянської національної політики (домінування російської мови, відзначання

радянських свят); антиамериканізм і антизахідна риторика; заклики до інтеграції в євроатлантичні структури як ширма для загравання із Заходом.

Змагальний авторитаризм, згідно Т. Кузьо, – це режим, у якому існують дві тенденції. З одного боку – домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, з іншого боку – діяльність опозиції, яка перешкоджає олігархічним групам установити цілком авторитарний режим. Завдяки тому, що провладні політичні еліти часів Л. Кучми були роз'єднані, а опозиція залишалася досить сильною, в Україні не вдалося встановити авторитарний режим у повному обсязі.

Власне пояснення механізму авторитарного державного контролю в Україні та інших пострадянських республіках запропонував американський дослідник Кейт Дарден. На його думку, Україна в період президентства Л. Кучми була «шантажистською державою». Механізм державного шантажу складався із трьох елементів: терплячого ставлення державного керівництва до проявів корупції, використання політичною верхівкою апарата державного спостереження за чиновниками середньої і нижньої ланки управління з метою нагромадження проти них «компромату» і вибіркового застосування закону. Платою за прихильне ставлення влади була політична лояльність до режиму, а нагородою – залучення до корупційних схем. Чиновників або навіть пересічних громадян, що були незгодні з режимом, у будь-який момент могли роздавити за допомогою податкової адміністрації або інших державних структур [Цит. за: 129, с. 91].

Модель К. Дардена використовував український дослідник М. Рябчук у кількох своїх есе для ілюстрації механізмів здійснення влади під час президентства Л. Кучми [181].

На думку Г. Хейла, в Україні, як і в більшості колишніх радянських республік, сформувалася система патронального президентського правління. Ця система характеризується трьома необхідними відмінними елементами.

Перший – це президентська влада, яку президент одержує в результаті регулярних прямих виборів, на яких є хоч якась можливість голосувати не за діючого президента.

По-друге, цей президент має у своєму розпорядженні дуже великі формальні повноваження в порівнянні з іншими гілками влади.

По-третє, на додаток до своїх формальних повноважень, президент має у своєму розпорядженні також широкий набір неформальних повноважень, які засновані на відносинах «патрон-клієнт» на стику державної влади та економіки. Коротше кажучи, президент має величезну формальну і неформальну владу, але все-таки повинен – хоча б для проформи – перемогти на загальнонаціональних виборах [217, с. 7].

Фактично протягом 1992-1997 років в Україні встановився гібридний режим із сильним центром президентської влади, що розпоряджалася політичними і економічними ресурсами, та з певним, іноді декларативним, набором демократичних інститутів, норм і принципів.

У результаті інституціональних трансформацій, що охопили, у першу чергу, державу, його інститути і політичні партії, в Україні склалася президентсько-парламентська форма правління, закріпився поділ влади, що віддає пріоритет виконавчій владі. Удосконалення виборчого законодавства дозволило проводити парламентські вибори на основі змішаної моделі. Партійний дизайн поповнився розмаїттям партій різної орієнтації [178, с. 25].

Однак з початку 2000-х соціальна ситуація в Україні стала змінюватися. Явно намітився розкол всередині еліт, в основі якого лежав, насамперед, конфлікт із приводу відносин привласнення і засобів контролю. Цей розкол уже не міг бути переборений традиційними адміністративними або клієнтельними засобами. Фактично на початку 2000-х років від «партії влади» відколослася частина впливових олігархічних бізнес-партій і значна частина національно-демократичних субеліт. Вони почали себе по-новому позиціонувати в політичному полі. Політична боротьба за панування, за можливість політично й адміністративно контролювати конкуренцію на

економічному ринку, у тому числі приватизацію стратегічних об'єктів державної власності, що залишилися, контролювати лояльність громадян істотно підсилювалася і здобувала дуже жорсткої форми [109, с. 22].

У той же час у середовищі великого бізнесу наростало невдоволення залежністю від політичної кон'юнктури, високими «податками» на лояльність із боку влади.

Усе більш наполегливо про свої інтереси стали заявляти представники середнього і малого бізнесу, високоосвічені фахівці, «професіонали».

Незважаючи на політичне відчуження, що проявляється зовні, більшістю населення, громадяни України виявляли досить високий рівень інтересу до політики і особливо високий інтерес до діяльності органів влади. При цьому серйозна проблема полягала в глибокій недовірі до пануючих соціальних і політичних акторів.

Таким чином, в Україні на початку 2000-х років відбувалося наростання соціального протистояння по лініях:

- 1) конкуруючих еліт;
- 2) класів, що формуються, у середовищах малого та середнього підприємництва, висококваліфікованих професіоналів, великого бізнесу, з одного боку, і пануючих структур, що прагнуть контролювати їх діяльність і витягати із цього ренту – з іншого;
- 3) у цілому громадськості і влади.

Ці протистояння істотно ускладнювала боротьба між Заходом (США з їх активним експансіоністським геополітичним курсом, а також країнами Європейського Союзу з їх більш поміркованою позицією) і Росією за вплив на Україну [109, с. 22-23].

До 2003-2004 років політична система України опинилася у точці біфуркації, коли подальший рух фактично міг йти тільки у двох напрямках:

- а) неліберальна форми демократії через поглиблення внутрішніх протиріч при збереженні сформованої моделі політичного панування і з неминучим сповзанням режиму до авторитаризму;

б) лібералізація системи і розвиток ліберальних версій демократії, які обмежують монополію на владу, розділяють бізнес, політику й адміністрування і формалізують правила взаємодії між ними.

Події 2004 р., що отримали назву «Помаранчева революція», визначили вибір другого шляху. Тут необхідно уточнити, наскільки точно назва відбиває сутність подій. Спроба політологічного обґрунтування революційності цих подій була зроблена А. Колодій [Див.: 95; 96; 97; 98] і В. Якушиком [239]. Їхні аргументи полягають у тому, що в Україні відбулася не соціальна революція, а політична. На відміну від соціальної революції, що супроводжується насильством, політична можлива й без нього. Однак в Україні революційність виявилася в масових силових діях (В. Якушик) або примусовому відбиранні влади (А. Колодій). У результаті революції в Україні помінявся політичний режим.

Ю. Мацієвський вважає, що поділ революцій на соціальні і політичні є некоректним [129, с. 92].

Поняття політичної революції вперше використав К. Маркс для позначення першого етапу соціальної революції. На думку К. Маркса, кожна соціальна революція є результатом політичної, сутність якої – у поваленні старої влади шляхом революційного повстання. Для К. Маркса, що мислив діалектично, політична і соціальна революції були етапами одного процесу. Українські ж учені не надали значення цій думці К. Маркса, розмежувавши цілісне поняття революції на два типи – соціальну і політичну.

Використання поняття «політична революція» українськими вченими було обумовлено потребою обґрунтувати революційність подій кінця 2004 року, незважаючи на відсутність у них насильницьких дій. Політична революція в інтерпретації В. Якушика і А. Колодій виглядає евфемізмом для позначення політичного перевороту. Ані революції, ані перевороту в Україні, однак, не було. Події листопада – грудня 2004 р. в Україні коректніше назвати широкомасштабними акціями політичного протесту, спланованими

лідерами опозиції і підтримуваними значною кількістю українських громадян.

Твердження про «не правову природу масових силових дій» або «примусове відбирання влади» також уразливі для критики. Блокування протестувальниками будинку уряду, перекриття доріг, «прийняття присяги» В. Ющенко, видання декретів «Комітетом національного порятунку» дії, які В. Якушик називає «систематичним прямим тиском широких революційних мас» на різні гілки і органи влади [239, с. 21]. Безумовно, ці акції здійснювалися з метою тиску на діючу владу – але не більше того. В. Якушик не пояснює, що ж, на його думку, є сутністю силових дій або примусу. В інтерпретації В. Якушика, «силові дії» і «тиск» – явища одного порядку. Тоді як В. Мацієвський дотримується іншої точки зору. Він підкреслює, що силові дії передбачають використання сили, здійснення фізичного протистояння. В свою чергу сутністю політичного тиску є здійснення впливу на суб'єкт прийняття політичних рішень із метою надання їм характеру, що є бажаним для ініціатора тиску. Таким чином, тиск не може бути прямим. Прямим може бути тільки примус у вигляді фізичного насильства. Наведені вище дії, як визнає В. Якушик, це специфічні ознаки не тільки революції. Це – загальні ознаки як революції, так і бунту, повстання, перевороту. На думку ж В. Мацієвського, подібні дії, скоріше, повинні бути визнані характеристиками політичного протесту, ніж ознаками революції або інших, згаданих вище насильницьких дій, оскільки вони не супроводжувалися примусовим відбиранням влади. Адже рішення про анулювання результатів другого туру виборів президента України приймалося не на Майдані, а у Верховному Суді. Незважаючи на політичний характер даного рішення, воно дало можливість вийти із кризової ситуації без застосування сили. Факт участі В. Януковича в третьому турі виборів, на тлі політичних заяв про не легітимність такого рішення, свідчить про прийняття ним і членами його команди вердикту Верховного Суду. Крім того, досягнення політичного компромісу під час серії «круглих столів» між кандидатами на пост

президента й діючим президентом Л. Кучмою являє приклад політичного врегулювання кризи, а не примусового відбирання влади.

Нарешті, свідомством того, що події кінця 2004 р. в Україні некоректно називати революцією (навіть політичною), є те, що новій команді, що прийшла до влади, не вдалося поміняти принципи її здійснення або політичний режим.

Які ж події можна вважати революцією? Найбільш авторитетні сучасні дослідники революції (С. Хантінгтон, Т. Скокпол і Е. Тринбергер, Дж. Голдстоун) виділяють наступні характеристики цього феномену: 1) розпад держави; 2) насильницький характер дій; 3) глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу і соціальної структури суспільства; 4) радикальна зміна політичних інститутів і всієї політичної системи [127, с. 39].

Якщо до сказаного додати, що революції – це переважно тривалі процеси, що займають від кількох місяців до кількох років (тобто макроподії), що активізують всі верстви суспільства, то стає зрозуміло, що визнати події кінця 2004 р. в Україні революцією досить проблематично. Разом з тим, вони мали деякі ознаки революційності: політична криза, що тривала, починаючи з оголошення результатів другого туру й закінчуючи рішенням Верховного Суду про визнання їх недійсними і призначенні повторного голосування; політична мобілізація значної кількості громадян; протистояння влади й опозиції; політична поляризація в суспільстві. Проте, це не дає підстав кваліфікувати дані події як революцію, путч, заколот або переворот.

В 2004 р. в Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти при участі населення в масових акціях політичного протесту в період президентської виборчої кампанії.

З погляду В. Мацієвського, події листопада – грудня 2004 р. в Україні більш коректно пояснювати крізь призму транзиту, або переходу. Якщо використовувати запропоновану американським теоретиком Д. Растоу

класичну чотирьох етапну модель переходу й трохи скорегувати її відповідно до місцевих умов, то експлантаційний потенціал моделі залишається достатньо високим.

Початком переходу, згідно Д. Растоу, вважається лібералізація старого режиму. В Україні, як і у всьому СРСР, лібералізація почалася наприкінці 80-х років ХХ в. Правда, в Україні «перебудова» стартувала з деяким відставанням від Москви, що було характерним у відносинах між імперським центром і республіками.

Провал путчистів у серпні 1991 р. і проголошення суверенітету України та інших республік колишнього СРСР стало початком другого етапу переходу. Із цього моменту динаміка і глибина реформ у кожній республіці стали набувати особливого вигляду. У прибалтійських республіках перехід здійснювався поступально і лінійно, тоді як в Україні, Білорусі і Росії поступальність і лінійність були перервані в різний час. У Білорусі згортання демократизації відбулося з приходом до влади О. Лукашенка. В Україні й Росії темп реформ почав знижуватися приблизно одночасно – з переобранням президентів Л. Кучми і Б.Єльцина на другий строк. Зупинка демократизації і повернення до патримоніального панування і султанізму відбувалися також у кавказьких та середньоазіатських республіках [Див. детал.: 207].

Події, пов'язані з ненасильницькою зміною влади в Україні (2004 р.), поклали початок третьому етапу переходу. Визначальною рисою третього етапу трансформацій, за думкою В. Мацієвського стала нова, але неповна зміна еліт, а сутністю – змагання між бізнес-політичними групами – з одного боку, і бажання залишитися при владі, зберігаючи позитивний імідж у громадян – з іншого [129, с. 95].

Починаючи з 2004 р., в українській державі відбувалося істотне політико-режимне переформатування, пов'язане з пошуком нових стратегій дій головними політичними акторами і зміною інституціональних правил гри й загальної формули консолідації політичних еліт. Безумовно, події 2004 р.

зіграли важливу роль у розвитку української демократії: надали важливий і необхідний урок правлячим елітам, змусивши їх усвідомити, що необмеженої свободи дій немає в жодного з політичних гравців, а також довели, що жодна політична сила не може узурпувати владу.

Сучасні порівняльні політологічні дослідження переконливо демонструють, що демократія народжується в умовах гострого конфлікту і протистояння різних конкуруючих економічних груп, кожна з яких піклується про свої егоїстичні інтереси. Жодна з них не має демократичних цілей як головного мотиву своєї поведінки. Скоріше демократичні інститути і механізми є наслідком зіткнення та конфлікту, що приводить до патової ситуації, за якої через взаємний страх основні учасники роблять вибір на користь демократії. Тим самим ворогуючі сторони роблять вибір не на користь сприятливого монопольного розподілу вигравів за принципом «переможець одержує все», а на користь більш поміркованого, але разом з тим гарантованого варіанту розподілу (ніхто не залишається в повному програші, просто виграв одного більше виграву інших). Демократія знижує ставки в політичній грі та різко знижує як ціну програшу, так і розмір виграву. Програш при демократичних правилах гри це не питання «життя або смерті», а зручна платформа для підготовки перемоги в наступному раунді боротьби.

Таким чином, «іронія демократії» полягає у тому, що вона завжди виявляється як продукт зіткнення егоїстичних груп інтересів. Останні, переслідуючи власні цілі, змушені приймати демократичні правила гри в силу інстинкту самозбереження, тобто приймати їх як стратегічно раціональну лінію поведінки в довгостроковій грі з кількома циклами інтеракції.

Разом з тим, українське суспільство характеризується наявністю серйозних внутрішніх протиріч і невідповідностей, що ускладнюють формування загального підходу до рішення багатьох принципових питань національного розвитку.

До основних факторів, які розділяють суспільство, відноситься надмірне соціально-економічне розшарування. Відсутність цивілізованих умов ведення бізнесу, розвитку малого підприємництва, слабкість середнього класу, штучне обмеження можливостей самореалізації для значної частини населення – ускладнює формування консенсусу по цій лінії соціальних відносин.

Українське суспільство залишається розділеним за лінгвокультурними і конфесіональними параметрами, які багато в чому, до того ж визначають специфіку окремих регіонів країни.

Україна має складний етнонаціональний склад населення. Крім того, в умовах геополітичних трансформацій у регіоні відбулися зміни в положенні та статусі окремих етносів (насамперед росіян) і виникла нова неконтрольована динаміка міжнаціональних відносин. Особливістю ситуації є об'єктивна гострота проблеми національного відродження, консолідації титульної нації, що накладає відбиток на загальне ставлення до національних меншин і на державну політику в цьому питанні.

Ще один вододіл, що проходить через українське суспільство, пов'язаний з геополітичними факторами. Україна глибоко занурена в складну динаміку посткомуністичних геополітичних трансформацій. Ці процеси, безпосередньо пов'язані із проблемами становлення державності, глибоко зачіпають самовідчуття й уподобання більшості населення. У країні дотепер не склалося одностайного ставлення до розпаду СРСР і національної незалежності, тяжіння до реінтеграції усе ще помітно. Це характерно й для частини політичної еліти.

Спостерігається значна розпорошеність ідеологічних і політичних уподобань населення. У цілому ідейно-політичні уподобання громадян створюють слабкі передумови для солідарних дій.

Висновки до розділу 2

Поняття транзиту поєднує різноманітні за формою і змістом процеси переходу від попереднього, недемократичного, стану до іншого. Спочатку в якості кінцевого результату «переходу» прогнозувався той або інший різновид демократичного устрою. Однак дійсність показала, що цей результат не завжди досяжний. Світова політична реальність демонструє досить широкий спектр результатів політичних трансформацій – від консолідації ліберальних демократій до появи цілком сформованих різновидів нового авторитаризму із проміжними варіантами у вигляді суперечливих, але більш-менш стійких рухів до демократичної консолідації і застояних «гібридних» станів. Проте, аналіз спроб демократичного транзиту показує, що ті з них, які увінчалися успіхом, нерідко підпорядковувалися якійсь загальній внутрішній логіці, демонстрували подібну послідовність подій, дій і процесів. При цьому кожний конкретний досвід транзиту має свою специфіку. Не є виключенням і Україна.

Особливостями демократичного транзиту в Україні є: невиконання одного з початкових завдань переходу – заміни еліт; затяжний характер переходу, сповільненість реформування і постійне недовиконання найголовніших завдань кожного етапу переходу, які становлять платформу для перетворень на наступному етапі; правовий нігілізм владного прошарку, нездатність усвідомити пріоритетність процедур і правил управління та процесу їх формальної інституціоналізації; слабкість і низька легітимність формальних демократичних інститутів при одночасному вкоріненні та розвитку неформальних недемократичних інститутів.

Хронологічно транзит в Україні можна розглядати наступним чином: Підготовчий етап – етап лібералізації – припадає на кінець 1980-х рр. – 1991 р. Його Україна почала проходити в складі СРСР. Перший етап переходу охоплює 1991-1994 рр. В цей час відбувається часткова зміна політичної еліти. Другий етап українського переходу частково накладається

на перший і припадає на 1992-1997 рр. У цей період у результаті інституціональних трансформацій, що охоплюють, у першу чергу, державу, її інститути та політичні партії, в Україні сформувався гібридний режим із сильним центром президентської влади, що розпоряджалася політичними і економічними ресурсами, і з певним, багато в чому декларативним, набором демократичних інститутів, норм і принципів. Третій етап демократичного переходу розпочався з 1997 р. і триває й досі. Зміст цього етапу полягає у подальшій інституціоналізації політичної влади, зміцненні демократичних інституцій, їх легітимації. В Україні ці процеси мають нелінійний характер. Умовно їх можна звести до двох різновекторних процесів. Перший пов'язаний зі змінами інститутів у напрямку демократії. Другий – зі збереженням і розвитком інститутів авторитарного режиму. У зв'язку з цим українську політичну дійсність доцільно аналізувати в контексті переходу, що триває.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИЗАЙН В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

3.1 Становлення і особливості функціонування демократичних інститутів в Україні

Під політичними інститутами в сьогодні розуміється сукупність установ, організацій з певною структурою і субординацією, що відтворюється в часі, сукупністю норм і правил, які впорядковують політичні відносини, як між організаціями, так і між людьми. Таким чином, політичні інститути являють собою «триєдину цілісність – організацію, норми, відносини» [189, с. 11].

У науковому середовищі досить поширене формулювання Д. Норта, що розглядає інститут як правила гри в суспільстві, обмеження, які установлюються людьми та структурують політичну, економічну і соціальну взаємодію [145, с. 3]. Д. Норт акцентує увагу на відмінності інститутів, під якими він розуміє правила гри, від організацій – суб'єктів соціального життя.

Політичні інститути підрозділяються на інститути влади та інститути участі. До першого відносяться інститути, що здійснюють державну владу на різному ієрархічному рівні, до других - інститути участі, структури громадянського суспільства.

Механізм політичної влади визначається характером діяльності політичних інститутів, засобів і методів, які ними використовуються. Основним владним інститутом виступає держава, що здійснює всю повноту публічної влади. Держава охоплює своєю діяльністю всіх членів суспільства, у найбільш повній мірі виражає інтереси всіх класів і соціальних груп, формує розгалужений апарат управління, що регулює різні сфери життєдіяльності.

Іншим важливим політичним інститутом є громадянське суспільство, у рамках якого здійснюється діяльність недержавних політичних інститутів. Держава і громадянське суспільство як політичні інститути формуються в Європі та США приблизно в період Нового часу під впливом модернізаційних змін. Саме із цього часу складається основний інститут влади в суспільстві, що володіє монополією на примусове насильство на певній території, - держава. У той же час, під впливом цього процесу відбувається формування своєрідної антитези держави - громадянського суспільства.

У кожному суспільстві виникає специфічна конфігурація державних і недержавних політичних інститутів, що одержало назву інституціональний дизайн. Р. Арон вважає, що в кожному суспільстві інститути влади повинні бути пристосовані до особливостей конкретної історичної обстановки [4, с. 46].

Інститути можуть бути формальними і неформальними. Під формальними інститутами розуміють норми державного управління, конституції, закони і т. д., функціонування яких гарантується державою за допомогою легітимного насильства. Неформальні інститути містять у собі традиції, моральні цінності, звичаї, угоди, реалізацію яких забезпечують суб'єкти, що зацікавлені в їхньому функціонуванні. В умовах демократії немає протиріч між формальними і неформальними інститутами. Вони органічно доповнюють один одного, сприяючи підвищенню адаптивності демократичної системи. І, навпаки, в умовах неконсолідованої демократії угоди можуть не дотримуватися, легко порушуватися, що може призвести до підриву діяльності формальних демократичних інститутів.

Демократичні інститути розглядаються з різних позицій. Так, позиція універсалізму передбачає для всіх країн, що бажають ступити на шлях демократичного розвитку, єдині інститути і практики. Позиція історизму свідчить про одиничні історичні явища, придатних, наприклад, тільки для Європи, але не універсальні для інших країн. Третя позиція виходить із

наступної гіпотези: сучасні політичні інститути пристосовані до сучасної епохи і можуть розглядатися в якості універсальних тільки в рамках сучасності. Але функціонують ці інститути з урахуванням національно-історичних особливостей. Нова ж епоха принесе із собою нові інститути, що будуть пристосовані до нової історичної ситуації.

Найважливішою умовою політичної стабільності та ефективності політичної системи є процес інституціоналізації. Під інституціоналізацією розуміють «процес створення, розвитку і засвоєння індивідами та різними соціальними спільнотами необхідних норм і ролей, цінностей і еталонів політичної поведінки, способів контролю за їхнім поведінкою, а також результат процесу, у рамках якого політична дія починає регулюватися і здобувати стабільні риси політичної структури» [5, с. 6].

Ствердження і розвиток нових політичних інститутів проходить три основні фази. Перша фаза – формування і становлення даного інституту, друга фаза – його легітимізація, укорінення в суспільстві і суспільній свідомості, адаптація до традицій і норм та третя – зростання його ефективності. Друга фаза, як правило, є найбільш тривалою і може супроводжуватися відкатами до авторитаризму, за якими ідуть нові спроби ствердження демократичних інститутів в оновленому вигляді.

Для поставторитарних країн у процесі демократизації актуальною є проблема ефективності політичних інститутів. При цьому виникає, на думку В. І. Пантіна, замкнуте коло: «нові демократичні політичні інститути не можуть стати досить ефективними, оскільки не користуються необхідною підтримкою з боку масових і елітних груп суспільства, а одержати підтримку й легітимність ці інститути не можуть, оскільки в очах більшості населення не є ефективними, здатними допомогти в рішенні проблем, що постають перед суспільством» [Цит. за: 164, с. 400]. Тому головним питанням у перехідний період політолог вважає демократичність у поєднанні з ефективністю.

Ефективні інститути є основою ефективного управління, що, у свою чергу, виступає визначальним фактором діючої демократії. На думку О. Хілленбранда, основними характеристиками ефективного управління є:

– Участь. Принцип участі є основним для ефективного управління і вимагає існування легітимних представників або інституцій, які виступають у ролі посередників. обов'язковими є свобода зборів і самовираження, так само як і існування організованого громадянського суспільства. Громадяни повинні бути допущені до участі в політичних процесах. Навіть уряд, що керується найкращими намірами, не зможе задовольнити колективні потреби ефективно, якщо воно не знає, якою саме є більшість із цих потреб.

– Верховенство права. На відміну від рішень, які приймаються авторитарним шляхом, верховенство права здатне гарантувати як рівність громадян, так і передбачуваність правових рішень. Ефективне управління вимагає справедливих правових норм, які неупереджено втілюються в життя; повного захисту прав людини; незалежного судочинства, що здатне виконувати роль контролюючого механізму; не корумпованих органів внутрішніх справ.

– Прозорість. Рішення приймаються і втілюються в життя так, як це передбачено існуючими правилами й нормами. В ідеальному випадку інформація відкрита і доступна для тих, кого стосуються ці рішення і їх реалізація.

– Здатність реагувати на зміни. Інститути повинні служити всім зацікавленим учасникам протягом прийняттого періоду часу.

– Орієнтація на консенсус. Рішення повинні бути орієнтовані на одержання загальної підтримки. Існує потреба узгодження різних інтересів у суспільстві заради досягнення широкого консенсусу щодо того, яким саме є найоптимальніший інтерес усього суспільства і як його можна досягти. Для цього також потрібно звертати увагу на довгострокову перспективу з врахуванням того, що є необхідним для стійкого розвитку.

– Об'єктивність і залучення до співробітництва. Треба забезпечити такі умови, щоб всі члени суспільства відчували себе його частиною і не почували себе виключеними з його основних процесів.

– Результативність і ефективність. Інститути повинні давати результати, які задовольняють потреби суспільства, найбільш оптимально використовуючи наявні ресурси.

– Підзвітність. Урядові заклади, як і приватний сектор та організації громадянського суспільства, повинні бути підзвітні тим, кого стосуються їх дії й рішення [218, с. 20-21].

Слід підкреслити, що неприпустимим є без креативне копіювання іноземного досвіду організації і функціонування політичних інститутів. Ефективність їхньої діяльності в умовах стабільних демократичних норм і правил не є гарантією успішного функціонування в країнах, що перебувають у процесі демократизації. Істотне значення мають національні особливості, практичний досвід і культура кожного народу, усталені звичаї та історичні традиції політичного життя суспільства і державного управління.

Аналіз закономірностей встановлення і розвитку демократичних режимів дозволяє стверджувати, що демократичні політичні інститути в тому або іншому суспільстві стають дійсно ефективними лише в результаті тривалого процесу розвитку і адаптації до умов і традицій даного суспільства. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що ефективність демократичних інститутів, що характерна для країн Заходу, всупереч усталеній думці, виникла аж ніяк не відразу, і для її досягнення знадобився надзвичайно тривалий і складний історичний процес адаптації цих інститутів до традицій, цінностей і норм західного суспільства. Фактично, якщо не брати до уваги США і якоюсь мірою Великобританію, по-справжньому ефективними демократичні інститути в країнах Заходу стали тільки після Другої світової війни. Навіть у Франції з її тривалою історією спроб утвердження демократії ефективність і стабільність демократичних політичних інститутів була досягнута лише наприкінці 1960-х рр., після

встановлення П'ятої республіки і правління де Голля. У таких країнах, як Італія, Іспанія, Португалія, Греція, це відбулося ще пізніше – в 80-ті роки ХХ століття. Отже, сучасні складності в становленні демократичних політичних інститутів у багатьох пострадянських країнах пояснюються не проблемою сумісності демократії і її інститутів з національними традиціями і нормами, а тим, що вони можуть стати ефективними лише поступово адаптуючись до політичних реалій.

«Щоб прийти до демократії, – стверджує Д. Растоу, – потрібно не копіювання конституційних законів або парламентської практики якоїсь уже існуючої демократії, а здатність чесно поглянути на свої специфічні конфлікти і уміння винайти або запозичити ефективні механізми їхнього вирішення» [175, с. 9].

Трансформаційний шлях посткомуністичних країн свідчить про те, що успіх демократичного транзиту значною мірою залежить від принципів розподілу влади і дизайну базових політичних інститутів. Зазначені чинники впливають на ефективність функціонування державного механізму, стабільність політичного режиму і сталість державного розвитку, що, в результаті, визначає ступінь консолідації демократії в країні. З огляду на це, визначення форми правління, оптимальної для країн на різних стадіях демократичного транзиту, національної консолідації і державної перебудови є істотним завданням сучасної політичної науки.

У цьому контексті особливої актуальності набуває українська дилема: бути Україні парламентською республікою або формувати дизайн політичного режиму, з огляду на історичну необхідність прийняття персоналізованого центра управління державою.

Парламентську і президентську форму правління прийнято розрізняти за наступними ознаками. По-перше, у парламентських республіках кабінет міністрів відповідальний перед парламентом, тобто йому підзвітний і повністю залежить від довіри з боку законодавчого органу. У президентських системах президент, як правило, очолює виконавчу гілку влади, контролює

діяльність і кадрову динаміку уряду і, що головне, не може бути відправлений у відставку законодавчою гілкою влади (як виключення, існує законодавча традиція у вигляді процедури імпічменту, що завжди являє собою досить складний процес і передбачена тільки у випадку вчинення президентом карного злочину). По-друге, президентів президентської республіки обирають на всенародних виборах, а прем'єр-міністрів у парламентських системах обирають законодавці. По-третє, в умовах парламентаризму при існування формату парламентської коаліції, процес вироблення політичного рішення, як правило, є колегіальним або колективним, у той час як у президентській моделі політичне рішення найчастіше побудоване на персональній відповідальності [199, с. 18].

В Україні всі ініціативи по корекції інституціональної моделі з метою наступного переходу до чистого парламентаризму проголошувалися під гаслом ствердження демократичних принципів. Дійсно, існує усталена думка, що парламентаризм забезпечує більш високий рівень політичної конкуренції. Зокрема, можливості політиків діяти в напрямку консолідації демократії збільшуються завдяки тому, що парламентські режими: 1) сприяють консенсусному способу прийняття рішень і створюють стимули для співробітництва парламентським партіям, що зацікавлені у стабільності коаліційного уряду; 2) краще організують державне правління в ситуації багатопартійності, 3) знижують імовірність порушень конституційних норм виконавчою владою, і дають більше можливостей змістити керівника виконавчої влади за його неконституційні дії, 4) зменшують загрози державного перевороту.

Критика президенціалізму базується і на тому, що глави держав обираються прямим голосуванням на фіксований строк, однак часто вони не мають підтримки з боку законодавчих зборів і, отже, протиставляють себе значній частини політикуму. Заради проведення свого політичного курсу президент, що має опозиційний до себе парламент, схильний широко використовувати право видавати укази, вдаватися до частих міністерських

ротацій, щоб створити базу політичної підтримки, апелювати безпосередньо до народу.

Як зазначає значна частина експертів, незалежність і фіксованість мандатів президента і парламенту в президентських системах практично не залишає конституційних способів вирішення протистояння між цими центрами влади. Саме тому політичні кризи в умовах президенціалізму іноді переростають у кризу режиму.

Навпаки, прихильники сильної президентської влади вважають, що в умовах перехідного суспільства, у якому, найчастіше, відсутній необхідний рівень політичної культури парламентаризму, впровадження останнього призводить до перманентної політичної дестабілізації, парламентським і урядовим кризам, а в результаті і до відновлення авторитаризму. Крім того, у сильній і незалежній від парламенту виконавчій владі, очолюваній президентом, вбачають необхідну передумову цілеспрямованого і швидкого реформування соціально-економічної сфери. Прихильники такої точки зору послідовно спростовують ключові тези своїх опонентів, що: 1) президентська система є менш демократичною, ніж парламентська, 2) для демократичного розвитку суспільства необхідний перерозподіл владних повноважень на користь парламенту, 3) парламент, ще більше контрольований з боку виборця орган влади, ніж президент [12, с. 130-131].

З огляду на природу інституціональних характеристик парламентаризму і президенціалізму, можна зробити висновки не тільки про певні переваги або недоліки кожної із систем, але й про те, що універсально-привабливої політичної моделі не існує.

У ситуації загострення політичної боротьби, будь-які зміни в політичній моделі завжди будуть хворобливими і загрозливими для державного організму.

Сьогодні у науковому середовищі немає єдності щодо ознак змішаної форми правління. Вітчизняні і зарубіжні дослідники відносять до цього типу різну кількість країн Європи – від однієї (Франція) до п'яти (Австрія,

Ісландія, Ірландія, Португалія, Фінляндія) і більше (серед таких країн називають ще Польщу, Чехію, Болгарію, Румунію, Сербію, Литву, Естонію, Україну, а також інші пострадянські країни) [201].

Втім, для порівняльного аналізу доцільно вибрати європейські країни, форма правління в яких за більшістю ознак є найбільш близькою до вітчизняного – Францію, Польщу, Португалію і Фінляндію.

Основними рисами інституту президентства в політичних системах зазначених європейських країн є:

- обрання президента шляхом загальних прямих виборів;
- незалежність президента від парламенту: президент країни одержує прямий мандат довіри від виборців і не має політичної відповідальності перед парламентом;
- фіксований строк повноважень президента і складність процедури усунення його від влади;
- поєднання функцій часткового управління виконавчою владою й функцій глави держави в структурі повноважень президента.

Функції управління діяльністю уряду в змішаних формах правління розподіляються між президентом і прем'єр-міністром. Характер цього розподілу визначається конституційними нормами і політичною практикою кожної конкретної країни.

У країнах зі змішаними формами правління президенти наділені наступними повноваженнями:

- у сферах зовнішньої політики і оборони: керівництво зазначеними сферами державної політики;
- по формуванню уряду: призначення членів уряду і усунення їх від посади;
- у сфері нормотворчості: підписання нормативних актів, прийнятих урядом, і промульгація законів;
- по впливу на діяльність парламенту: право розпуску парламенту за власною ініціативою без спеціально визначених на те підстав [201].

Змішана модель дозволяє президентові здійснювати загальне політичне керівництво, а прем'єр-міністрові і уряду – ефективне управління.

Слід зазначити, що європейська практика такого розподілу ключових владних повноважень виникла при наявності і завдяки існуванню розвиненої партійної системи, сильних політичних партій, які користувалися високим рівнем суспільної підтримки і профспілкам, розвиненому громадянському суспільству і місцевому самоврядуванню, а також традиціям широкої політичної участі. Відсутність більшості наведених факторів в Україні істотно ускладняло функціонування державної влади.

Впроваджена змішана форма правління виявилася недосконалою, насамперед у частині розмежування повноважень у трикутнику «Президент - Парламент – Уряд», основними проявами чого було недостатнє розмежування сфер компетенції і повноважень між Президентом України і Кабінетом Міністрів, «конфлікт конституційних повноважень»; невизначеність механізмів реалізації конституційних повноважень Президента України по управлінню сферами національної безпеки й оборони; дуалізм формування персонального складу Кабінету Міністрів України; подвійна підпорядкованість голів місцевих державних адміністрацій Президентові і Уряду, недосконалість порядку їхнього призначення.

Таким чином, впроваджена парламентсько-президентська модель, з одного боку, стала реальним кроком у розвитку вітчизняного парламентаризму європейського зразка, а з іншого боку – не дозволила перебороти перманентну конфліктність української політичної системи.

Слід враховувати, що українська ситуація потребує не ослаблення окремих державних органів, а навпаки їхнього інституціонального посилення, з паралельним зменшенням їхньої автономності від суспільства. За цих умов алгоритм стабілізації політичної системи України вбачається або в завершенні конституційної реформи, або в поверненні до президентсько-парламентського правління.

Базовим елементом демократичного політичного режиму по виконанню функцій політичного представництва соціальних груп і забезпечення постійної ротації політичної еліти є політичні партії.

У демократичному суспільстві завданням політичних партій є: вплив на суспільну думку; політична мобілізація населення; формування так званої «політичної волі» виборців; презентація та захист інтересів соціальних груп шляхом участі у формуванні органів державної влади, контролю за їхньою діяльністю; забезпечення зв'язку між суспільством і органами державної влади.

Процес створення політичних партій в Україні розпочався на рубежі 1990-х років. Одні партії формувалися за наявності конкретних лідерів, інші виникали як масові рухи. Із самого початку політичні партії розрізнялися за своїми програмним цілям та ідейно-політичними орієнтаціями, збігаючись при цьому в головному. Практично всі вони були спрямовані проти КПРС і союзного центру, що ототожнювався з нею. Схожість завдань, що стояли перед політичними партіями до певного моменту, стала головною передумовою їхньої спільної діяльності.

З моменту проголошення незалежної Української держави в суспільстві складається якісно нова ситуація. Політичні партії, що втратили звичний образ ворога, опинилися перед необхідністю пошуку нових основ для самовираження і самоідентифікації. У країні почався активний процес створення нових і розподілу вже існуючих партій. Симптоматично, що цей процес протікав на тлі значного послаблення інтересу до нього з боку основної маси населення.

До другої половини 90-х років ХХ ст. політичні партії залишалися поза виборами та інституціоналізованою участю у владі. Мажоритарна виборча система не сприяла нормальній участі партій у виборах, змаганням партійних програм, а після виборів – партійному структуруванню парламенту. За таких умов політичні партії спрямовували основні ідеологічні та політичні ресурси на розвиток контактів усередині еліти, підриваючи тим самим віру

суспільства в їхню здатність захистити його інтереси і вивести їх країну з кризи.

В 1997 р. була законодавчо закріплена змішана – мажоритарно-пропорційна – виборча система, що забезпечила реальну участь політичних партій у формуванні парламенту і подальшому здійсненні законодавчої влади, що, безсумнівно, прискорило процеси структуризації українського партійного простору. Серед значного числа політичних сил виділилися організаційно і фінансово потужні та відносно стабільні структури, що здатні боротися за представництво у Верховній Раді.

Зміни в Конституцію 2004 року і запровадження пропорційної системи виборів народних депутатів України зробили політичні партії майже монопольним джерелом формування законодавчої і виконавчої гілок влади.

Процес партогенезу і ствердження політичних партій у якості активних політичних гравців припав в Україні на період, що прийнято називати епохою заходу партій. Разом з тим, за висновком багатьох експертів, те, що спостерігається сьогодні, є не стільки занепад інституту партій як таких, скільки криза моделі масової ідеологічної партії, яка властива індустріальному суспільству. В умовах індивідуалізованого постіндустріального світу функціональні і організаційні характеристики класичних партій зазнали істотних змін, що, однак, не дає підстав говорити про те, що партії залишили політичний процес.

Одним зі наслідків кризи традиційної партійної моделі стало формування так званих постмодерністських партій. Нове покоління партій різноманітне й надзвичайно строкате (картельні, всеохоплюючі, електорально-професійні, мінімальні, харизматичні, клієнтелістські, медіа-партії, партії-підприємства й т. д.). Як відзначають експерти, надзадача всіх цих утворень – забезпечити механізми завоювання влади в умовах маркетизації політичного ринку і віртуалізації політичного простору [37, с. 24]. Сказане стосується і вітчизняних партій, що в черговий раз свідчить про високу швидкість політичних процесів в Україні.

Величезна кількість зареєстрованих політичних партій в Україні є, швид за все, показником не подальшого демократичного розвитку партійних системи краху, а лише її «мозаїчності» через те, що переважна більшість цих партій залишається маловідомими, нечисленними і не впливовими організаціями, які не мають діючої партійної мережі всеукраїнського масштабу.

Фактично всім сьогоднішнім провідним політичним силам в Україні властиві наступні негативні риси.

Надмірна персоніфікація процесу партійного будівництва, вождизм у партіях і депутатських фракціях, їхня недемократичність. Використання закритих партійних списків на парламентських виборах призводить до узурпації партійними лідерами права формувати список кандидатів у народні депутати. Це у свою чергу стимулює політичну корупцію і перетворює народних обранців на безініціативних, повністю підконтрольних партійному лідерові людей.

Недемократичний характер внутріпартійних процесів. Статутні документи парламентських партій свідчать, що первинні (низові) осередки тільки розглядають і оцінюють партійні документи й стратегії, що запропоновані керівництвом; делегують своїх представників на загальнопартійні з'їзди; вносять пропозиції щодо кандидатів у народні депутати України. Але списки кандидатів «пакетно» затверджуються з'їздами партій. При цьому процедура формування списків кандидатів у депутати чітко не прописана ані в статутних документах політичних партій, ані на законодавчому рівні. Відповідно статутів деяких партій дуже широкі повноваження надаються керівним органам. При цьому тільки в деяких випадках передбачено, що керівні органи партій складаються з урахуванням регіонального представництва.

Значна залежність партій від фінансової підтримки з боку бізнес-структур і як наслідок поширення лобізму і корупції, олігархізація партійних структур, зрощування політичної еліти з економічної.

Неадекватне представництво політичними партіями українського суспільства в представницьких органах влади, відірваність політичної еліти від своїх виборців і їхніх потреб.

Слабка ідеологічна визначеність, у цілому формальний підхід до розробки і реалізації партійно-політичних програм, часті розходження між заявленими цінностями та реальною діяльністю партій.

Широке використання популізму, маніпулятивних політичних технологій як засобів розширення своєї електоральної бази.

Зниження довіри виборців до політичних партій як інститутів і представницької демократії в цілому [Див. детал.: 201; 182].

Політична реформа повинна була підсилити вплив політичних партій на процеси формування і реалізації державної політики України. Головною метою функціонування українських політичних партій в умовах парламентсько-президентської форми правління було їхнє становлення як незалежних, відповідальних суб'єктів політичної системи, здатних в умовах демократії і конкурентних змагань здобувати і реалізовувати державну владу відповідно до національних інтересів України. Але, на жаль, як показала політична практика, ці очікування були марними.

Важливою метою діяльності політичних партій є забезпечення принципу політичної відповідальності політичних сил за результати діяльності і дотримання ними положень передвиборних програм. У забезпеченні цього принципу зацікавлені не тільки виборці, але й самі політичні сили, оскільки він надає їм можливість успішно діяти, не тільки перебуваючи при владі, але й в опозиції.

Наступною метою діяльності політичних партій в Україні є забезпечення репрезентативності інтересів населення. Для досягнення цієї мети політичним партіям необхідно сприяти процесам політичної ідентифікації громадян з певною соціальною групою відповідно до їх інтересів і мотивів; підтримці постійної надлокальної комунікації усередині групи і між соціальними групами в реальному процесі прийняття рішень із

наступною їхньою презентацією в публічних дебатах; проведенню публічних дебатів і консультацій різних соціальних груп з експертами в процесі розробки й прийняття державних рішень.

Важливою метою діяльності політичних партій є підвищення рівня міжнародної суб'єктності України, що обумовлено зростанням «партизації» міжнародної політики в умовах глобалізації. Це проявляється у формуванні транснаціональних і регіональних партійних утворень і зростанні їхнього впливу на хід політичних процесів різного рівня локалізації. Політичні партії активно використовують формати двостороннього співробітництва, членство в транс'європейських та транснаціональних об'єднаннях і для вирішення проблем внутрішньої та зовнішньої політики національних держав, і для забезпечення розвитку національних партій.

Досягнення цілей, що постають перед політичними партіями і їхніми об'єднаннями, можливе шляхом реалізації низки завдань.

Насамперед, мова йде про здатність політичних партій у своїх програмних документах формувати конкретні політико-економічні позиції щодо стратегічних і тактичних напрямків розвитку суспільства, оскільки парламентські партії, одноосібно або в коаліції, що утворили правлячу більшість, стають розроблювачами національної політичної стратегії. Беручи участь у формуванні уряду, організації його діяльності, вони одержують можливість реалізувати програмні положення, які підтримані громадянами під час виборів. Поряд із цим, аналіз передвиборних програм політичних партій демонструє абстрактність їх положень, декларативність, відсутність у програмах механізмів досягнення задекларованих цілей.

Значні складності становить також кореляція програм політичних партій і сформованих ними блоків. Сьогодні можна констатувати, що політичні партії й блоки, в основному, готують свої програмні документи лише як одну з вимог реєстрації партії Міністерством юстиції України або реєстрації Центральною виборчою комісією (ЦВК) для участі у виборчій кампанії.

Державна політика вимагає погоджених стратегій і програм розвитку для всієї країни. І завданням політичних партій є не тільки участь в органах державної влади, але й забезпечення комунікації органів державної влади з інститутами громадянського суспільства при розробці, підтримці й прийнятті рішень державного рівня. Для цього необхідно забезпечити публічний характер процесу прийняття рішень і участь у цьому процесі інститутів громадянського суспільства за посередництвом політичних партій. Механізмом вирішення зазначеного завдання є формування громадських мереж, насамперед взаємодії політичних сил з незалежними аналітичними центрами («мозковими центрами»), залучення цільових груп і експертного середовища до процесу розробки й прийняття законодавчих рішень. Партії повинні організовувати сам процес публічної комунікації між громадянами і владними інститутами. У такий спосіб забезпечується довіра громадян до політичної системи суспільства, що ґрунтується на розумінні ухвалених рішень.

Наступним завданням політичних партій є формування корпусу висококваліфікованих професійних політиків, здатних реалізовувати програмні цілі партій в органах державної влади й місцевого самоврядування. Здійснювана українськими політичними партіями кадрова політика демонструє ознаки кланово-олігархічною спрямованості і недостатньої демократизації партійних організацій: тривалий строк повноважень партійних працівників; практична відсутність ротації керівних кадрів; відсутність реальних альтернативних кандидатів при формуванні керівництва партій.

Останні парламентські вибори в Україні (як і попередні) продемонстрували практично у всіх провідних політичних сил відчутну нестачу кваліфікованих і відомих серед населення політиків. Свідченням цього слугує включення до складу перших п'ятірок виборчих списків кандидатів у депутати Верховної Ради України представників інших політичних сил, а також відомих діячів культури або спорту.

Невідповідність якісного стану політичних партій підвищенню рівня політичної відповідальності виявилася й на рівні органів місцевого самоврядування, насамперед муніципалітетів. Дали про себе знати: по-перше, недостатня кваліфікація і досвід управління комунальним господарством і соціогуманітарними процесами, по-друге, відсутність уявлень про сучасні світові тренди урбаністичного розвитку, по-третє, залежність лідерів місцевих партійних організацій від систем різноманітних бізнес-інтересів; по-четверте, відсутність достатнього досвіду громадської діяльності і почуття відповідальності перед суспільством.

Ще одне завдання політичних партій України – розширення участі в транснаціональних партійних утвореннях. Така участь у зазначених об'єднаннях або співробітництво з ними є дієвою формою обговорення проблем суспільно-політичного і економічного розвитку геополітичного регіону, формування та удосконалювання партійних ідеологій, обміну досвідом щодо механізмів практичної реалізації партійних програм. Крім того, воно дозволяє вітчизняним політичним партіям вирішувати такі завдання, як: формування позитивного іміджу України на регіональному й глобальному рівнях; присутність політичної еліти держави в «партійних клубах» європейського й світового рівня; лобювання інтересів України, вплив на процеси попереднього обговорення й узгодження важливих для держави рішень; безпосереднє ознайомлення з європейським досвідом партійного будівництва, взаємодії із владними інститутами і електоратом, важливе для забезпечення процесів консолідації демократії в Україні.

Готовність і здатність вітчизняних політичних партій реалізувати зазначені цілі й завдання вплине на якість і напрямок перебігу політичних процесів у країні.

Одним з найважливіших елементів сучасної демократії є інститут загальних виборів. Завдяки йому реалізуються політичні права громадян на формування представницької влади – від місцевих органів до президента.

Вибори – спосіб зміни правлячих еліт шляхом волевиявлення населення, інструмент легітимації й стабілізації влади. Вони дозволяють виявити розміщення політичних сил у владних структурах, визначають ступінь довіри суспільства до партій і їхніх програм. У ході виборчих процесів особливо активно здійснюється політична соціалізація, засвоюються політичні цінності, здобуваються політичні навички і досвід.

Вибори – це також форма контролю населення за правлячою елітою, якій народ делегує владні повноваження. За визначенням Йозефа Шумпетера, «демократія значить лише те, що в народі є можливість прийняти або не прийняти тих людей, які повинні їм управляти» [231, с. 372]. Якщо влада не виражає інтереси виборців, вибори дають можливість перемінити її, передати кермо влади опозиції, що, як правило, іде на вибори із критикою існуючого уряду. Напередодні виборів під тиском виборців сам уряд може скорегувати курс, прагнучи заручитися підтримкою виборців.

На думку А. Пшеворського, «демократія – це система, при якій партії програють вибори», і цей програш не є ані ганьбою, ані злочином [174, с. 28]. Готовність суспільства до проведення виборів – найважливіша ознака його демократичності, здатності мирними політичними засобами вирішувати назрілі проблеми.

Головним регулятором виборів є виборча система. У кожній країні, що перебуває в процесі демократизації, здійснюється вибір виборчої системи, що ґрунтується як на міжнародному досвіді, так і на національних особливостях.

Як свідчить порівняльне вивчення демократій, тип виборчої системи пов'язаний з розвитком партійної системи країни, з особливостями існуючої в ній виконавчої влади (однопартійний або коаліційний уряд) і з відносинами між виконавчими органами і законодавчими.

На виборах, де діє принцип більшості, звичайно затверджується двопартійна система, формуються однопартійні уряди, і існує домінуюче положення виконавчої влади відносно законодавчої. Такі основні

особливості мажоритарної або вестмінстерської моделі демократії, за якої влада зосереджує в руках партії більшості.

Пропорційне представництво асоціюється з багатопартійними системами, коаліційними урядами і з більше зрівняним співвідношенням виконавчої і законодавчої влади. Такими особливостями характеризується консенсусна модель демократії.

Причому ці характеристики взаємозалежні, що необхідно враховувати при виборі конституційного ладу, пов'язаного з певною формою правління. Так, на думку А. Лейпхарта, президентська система правління впливає на партійну систему і на тип виконавчої влади в напрямку мажоритарної, а на відносини виконавчої і законодавчої влади – у напрямку консенсусної моделі, сприяючи їхній приблизній рівновазі [Див.: 116]. Президентська форма правління сприяє формуванню двопартійної системи, а кабінети міністрів зазвичай формуються зі членів правлячої партії. Таким чином, відбувається зосередження виконавчої влади не просто в руках однієї партії, а в руках однієї особи.

Залежно від форми правління і типу виборчих систем американський політолог розрізняє чотири основних типи демократії:

- президентско-мажоритарну: президентська форма правління з виборами за мажоритарним принципом;
- президентско-пропорційну: президентська форма правління із пропорційним представництвом;
- парламентско-мажоритарну: парламентська форма правління з виборами за мажоритарним принципом;
- парламентско-пропорційну: парламентська форма правління із пропорційним представництвом.

Зіставляючи різні типи демократій, дослідники погоджуються з тим, що принцип пропорційного представництва забезпечує більшу пропорційність представництва взагалі, а також представництво меншостей, а принцип більшості сприяє формуванню двопартійних систем і

однопартійних органів влади. Їхні розбіжності пов'язані з визначенням того поєднання форми правління з виборчою системою, що є кращим. Прихильники принципу більшості стверджують, що тільки у двопартійних системах можна досягти чіткої відповідальності за урядову політику.

У суперечці про ефективність обох виборчих систем пропорціоналісти схильні надавати більшого значення представництву правління, а мажоритаристи - здатності управляти.

А. Лейпхарт проаналізував ці типи демократій через призму таких критеріїв, як здатність підтримувати громадський порядок, рівень участі громадян, представництво, а також економічна рівність і здатність до макроекономічного регулювання. У результаті дослідник дійшов висновку про те, що модель, яка поєднує президентську форму правління із принципом пропорційного представництва на виборах законодавців, що характерна для країн Латинської Америки, є особливо непривабливим варіантом. Інші існують серед демократій, що міцно утвердилися, однак, найкращі показники мають парламентско-пропорційні системи, особливо відносно представництва, захисту інтересів меншостей, активності виборців і контролю над безробіттям.

Стосовно країн, що демократизуються, які переживають труднощі в економічному розвитку і міжетнічних протиріччях, американський політолог вважає, що для них парламентско-пропорційна система є найбільш оптимальною. Вона може забезпечити примирення і компроміс за рахунок включення в процес прийняття політичних рішень представників різних етнічних груп, чого при президентско-мажоритарній системі досягти набагато складніше, а також має деякі переваги в сфері економічної політики, особливо в довгостроковому плані при опорі на широкий консенсус. Однак, А. Лейпхарт визнав, що під його класифікацію не підпадають такі демократії, які розташовуються посередині між чисто президентськими й чисто парламентськими системами (Франція, Швейцарія та ін.), а також такі, де у виборчих системах застосовуються методики, відмінні від принципу

пропорційного представництва або принципу більшості в їхньому чистому вигляді (Ірландія, Японія, Франція).

А. Лейпхарт звертає увагу на те, що в демократичних країнах і громадяни, і політичні діячі високо цінують переваги парламентаризму та пропорційного представництва. На противагу цьому для багатьох країн із президентським правлінням характерним є широке невдоволення діяльністю президентської влади і популярність ідеї переходу до парламентської форми правління.

Аналогічно в більшості мажоритарних країн громадян не влаштовує механізм мажоритарних виборів, і вони хотіли б перейти до системи пропорційного представництва. У той же час у країнах пропорційного представництва заклики до мажоритарної системи є нечастими. Відбувається це тому, вважає американський вчений, що люди добре розуміють суть мажоритарності і президентської влади, які призводять до суспільної ворожнечі і за яких переможець одержує все.

Крім того, підсумовує А. Лейпхарт, емпіричні дані, і суспільна думка в існуючих демократіях переконливо доводять, що пропорційне представництво та парламентаризм є найкращими варіантами і для нових демократій [117].

Виборча система України за станом на початок 2010 р. характеризується домінування пропорційної виборчої формули із закритими партійними списками.

Введення пропорційної виборчої системи привело до низки позитивних наслідків:

1. Відбулося структурування українського електорату через концентрацію симпатій виборців навколо політичних сил, які здобули перемогу на парламентських виборах. За результатами чергових виборів народних депутатів України 2006 р. і позачергових 2007 р. до складу депутатського корпусу ввійшли представники 5 політичних сил. Для порівняння: в 1998 р. перемогу на виборах у загальнонаціональному окрузі

одержали 8 партій і блоків, в 2002 р. – 6. При цьому одночасно зі зменшенням кількості переможців відбулося скорочення кількості нерезультативних голосів. «Нерезультативні голоси» – це сукупність виборців, що віддали свої голоси на користь партій (блоків), які зазнали поразки, або тих, що проголосували «проти всіх». За підрахунками Центральної виборчої комісії, в 2002 р. частка таких голосів становила 24,28 %, в 2006 р. – 22,24 %, в 2007 р. – 11,42 % [201].

2. Забезпечено компенсацію втрачених голосів виборців. За змішаною виборчою формулою партії й блоки, що висували кандидатів в одномандатних округах, втрачали зібрані голоси виборців у випадку поразки своїх висуванців. У загальнонаціональному виборчому окрузі партія, що зайняла місце нижче, ніж перше, просто одержує меншу кількість мандатів.

3. Усунуто диспропорції між результатами виборів у загальнонаціональному багатомандатному і територіальних одномандатних виборчих округах. Таким чином, структура Верховної Ради України, обраної за пропорційним принципом, адекватніше відтворює політичні орієнтації суспільства.

У той же час, виборчі кампанії 2006-2009 рр. і подальша діяльність обраних органів влади продемонстрували також недоліки діючої виборчої системи, а саме:

1. Однаковий загороджувальний бар'єр для політичних партій і виборчих блоків. Незважаючи на постійне зменшення кількості переможців виборів народних депутатів у загальнонаціональному багатомандатному виборчому окрузі, завдяки виборчим блокам кількість власне парламентських політичних партій зростає. У Верховній Раді України V і VI скликань, у яких проходили 5 виборчих блоків і партій, у дійсності за результатами виборів були представлені відповідно 11 і 16 політичних партій. Протиріччя між партіями усередині виборчих блоків ускладнюють формування стійких парламентських коаліцій.

2. Відсутність у виборців можливості вплинути на персональний склад представницьких органів внаслідок закритого типу виборчих списків. Протиріччя збільшується також значною кількістю висуванців у загальнонаціональному виборчому списку партії (блоку). Це сприяє встановленню диктату лідера усередині партії, депрофесіоналізація складу парламентських фракцій, а також фактичному скуповуванню місць у виборчих списках. У цьому зв'язку красномовним є високий відсоток безпартійних народних депутатів, обраних від партій і блоків на позачергових народних виборах депутатів 2007 р.: «Наша Україна – Народна самооборона» – 23,6 %, «Блок Юлії Тимошенко» – 16,7 %, Партії регіонів – 10,3 % [202].

Таким чином, можна стверджувати, що діюча в Україні виборча система не є бездоганною, особливо в порівнянні з іншими варіантами пропорційних виборчих систем, що розповсюджені в демократичних країнах світу. Зокрема, досвід країн-членів ЄС показує, що: у жодній із країн ЄС не використовується така пропорційна система, за якої голосування виборцем здійснюється за єдиним загальнонаціональним закритим виборчим списком, в 4 країнах – застосовуються закриті регіональні виборчі списки.

Нерозв'язання проблем виборчої системи України може мати наступні негативні наслідки:

- подальша олігархізація політичних партій України;
- перешкоджання відновленню політичних еліт, зростання рівня корумпованості органів державної влади;
- загроза дискредитації демократичних процедур, насамперед виборчих (в умовах економічної кризи це може призвести до встановлення авторитарного політичного режиму або соціального вибуху).

Основними кроками вирішення зазначених вище проблем є:

впровадження відкритих партійних списків під час виборів народних депутатів України. Парламентські вибори повинні проходити на основі

виборчих округів невеликого розміру і з застосуванням відносно високого загороджувального порогу, тобто в помірковано пропорційному форматі;

застосування політичними силами праймеріз – публічних і прозорих виборів партійних лідерів всіх рівнів (від керівників первинних організацій до голів партій і кандидатів на посаду президента).

В цілому основними завданнями розвитку виборчої системи є пошук оптимальних, з погляду сприяння демократичному розвитку суспільства, виборчих формул та забезпечення дійсно демократичного характеру виборів.

Зміни, що внесені до виборів у міські і районні органи влади 2010 р.), повинні стати наступним кроком для стабілізації як партійної системи України, так і політичної системи в цілому. Але ці прогнози ще не підкріплені реальними кроками у цьому напрямку. Скасування політичної реформи і возврат до президентсько-парламентської форми правління у умовах кризового стану як політичної, так і економічної систем, можливо, єдине вірне рішення для подолання негативних наслідків поліцентричного характеру і конфліктного розвитку (чи стагнації) вітчизняної політичної системи.

3.2 Інституціональний розвиток громадянського суспільства в Україні

Громадянське суспільство являє собою особливу сферу соціуму – сферу недержавних відносин та інститутів.

Необхідно уточнити, що на сьогоднішній день немає єдиної думки про те, які саме інститути представляють громадянське суспільство, а які залишаються поза його межами. У вирішенні цього питання простежуються два принципово відмінних підходи.

Відповідно до першого, громадянське суспільство – це феномен, основу якого становлять інститути неполітичного характеру – професійні, культурні, наукові та інші об'єднання, організації, асоціації. Що ж стосується

політичних інститутів, то вони виділяються прихильниками цього підходу в якесь особливе політичне співтовариство. Слабкість даного підходу, на наш погляд, полягає у тому, що він відриває політику та політичні інститути від самої їхньої основи, від середовища, у якому вони зароджуються і яка постачає їм свої ресурси і підтримку.

Більш виправданим видається другий підхід, відповідно до якого в громадянському суспільстві, поряд із соціально-економічним виміром присутній і політичний. Воно пов'язане з різними суспільно-політичними організаціями, рухами, які будучи вкоріненими у громадянському суспільстві, впливають і на державну сферу соціуму. Так, на думку К. Оффе, громадянське суспільство можна розглядати, як «субструктуру держави, що поєднує добровільні асоціації; ця субструктура визначає політичні цілі й способи їхнього досягнення, не беручи участь при цьому в прийнятті політичних рішень і не забезпечуючи їхнього виконання» [151, с. 17].

Таким чином, можна стверджувати, що інститути громадянського суспільства діють практично у всіх сферах громадського життя. В економічній – це професійні спілки, асоціації підприємців, спілки захисту прав споживачів та ін.; у соціальній – незалежні організації в сфері виховання, освіти, дозвілля; у культурної – різноманітні творчі, наукові союзи, національно-культурні товариства та ін.; у політичній – суспільно-політичні об'єднання, жіночі, молодіжні асоціації, екологічні рухи і т. п.

Головними якісними характеристиками інститутів громадянського суспільства прийнято вважати те, що, по-перше, вони виникають і функціонують без безпосереднього втручання держави, по-друге, носять відкритий характер, тобто формуються на добровільній основі і не претендують на обмеження свободи своїх членів в сферах, що виходять за рамки їхньої компетенції.

Інститути громадянського суспільства займають у соціальному просторі проміжне положення, перебуваючи між державними інститутами і структурами, які втілюють загальний інтерес і окремими індивідами, що

переслідують свої конкретні цілі і персоніфікують приватний інтерес у чистому вигляді.

Такий стан визначає поліфункціональність громадянського суспільства. Основними функціями громадянського суспільства є: адаптація, досягнення цілі, інтеграція, відтворення структури й зняття напруження [177, с. 102].

Функція адаптації полягає в здатності громадянського суспільства коректувати процес функціонування держави. Насамперед, через забезпечення доступу до необхідної інформації, можливість широкого обговорення уживаних державою політичних і економічних акцій, що передбачає надання альтернативних варіантів і т. п. Подібний вплив громадянського суспільства на державні структури та інститути здійснюється або прямими (наприклад, безпосередня участь членів громадських організацій, незалежних експертів та ін. у функціонуванні державних структур), або непрямими (публікація альтернативних офіційних точок зору і програм, апеляція до широких верств громадськості тощо).

Функція досягнення цілі пов'язана з питаннями забезпечення ефективної взаємодії соціальної системи і зовнішнього середовища. Інститути громадянського суспільства виступають у цьому випадку як оптимальні соціальні механізми, що забезпечують найбільш ефективний вид взаємодії соціальних систем – взаємодія на основі ідей співіснування, співробітництва, консенсусу і т. п., за допомогою мирних (найменш деструктивних для всіх типів соціальних систем) засобів і способів, переговорів, консультацій, укладання договорів і угод тощо.

Інтегративна функція громадянського суспільства полягає у здійсненні процесу ресуб'єктивації агентів соціальної дії (верств, груп, індивідів), у перетворенні їх з об'єктів соціальних впливів на соціальних суб'єктів. Інститути громадянського суспільства, з одного боку, виступають як обмежувальний бар'єр, що захищає соціальних агентів від диктату держави шляхом створення своєрідних «вільних полів» у просторі соціальної системи, усередині яких існують необхідні економічні, політичні, культурні умови для

саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб'єктів. І, по-друге, ці елементи громадянського суспільства виступають засобами, механізмами розвитку полісуб'єктності суспільної системи. Саме шляхом участі соціальних суб'єктів у функціонуванні цих інститутів і структур здійснюється їхнє саморозкриття, саморозвиток, більш повна соціалізація, інтеграція в соціальну систему. А це, у свою чергу, призводить до інтенсифікації інтеграційних процесів вже на рівні системи в цілому.

Функція відтворення структури і зняття соціального напруження. Громадянське суспільство виступає в цьому випадку в якості альтернативного соціального механізму, що компенсує недоліки офіційної структури – держави: прагнення до монополізації всіх сфер суспільного життя, надання переваги «прямим», ненасильницьким методам управління «опосередкованим», демократичним, безумовний примат вертикальних владних зв'язків над будь-якими горизонтальними і т.п. Превалювання подібних методів управління суспільством призводить до порушень інформаційно-енергетичного обміну системи, до зростання соціальної ентропії, а отже, до зниження ступеня організованості соціуму в цілому. Тому інститути громадянського суспільства виступають у якості «бар'єра», що легітимним чином захищає поліваріантність, диференційованість соціальної структури (від якої залежить не тільки стабільність соціальної системи в цілому, але й імовірність появи в ній нововведень) від прагнення держави до її примітивізації, уніфікації, одночасно будучи реальним механізмом, що сприяє зниженню соціального напруження, що виникає у суспільстві і перешкоджає розгортанню в соціальному просторі крайніх форм їхніх проявів: збройних зіткнень, терористичних актів тощо.

Громадянське суспільство тісно пов'язане з державою. Остання, у силу властивої їй функції структурування соціальних відносин, впливає на життя громадянського суспільства тим, що створює певні, сприятливі або несприятливі умови для його функціонування. Не менш важливий зворотний зв'язок – вплив громадянського суспільства на функціонування держави.

Громадянське суспільство не стільки «іде» від держави, скільки формує її у відповідності зі своїми інтересами і цінностями.

У моменти боротьби за ліквідацію тоталітарних або авторитарних політичних режимів у відносинах громадянського суспільства й держави на перший план виходить момент протиборства. Однак цей момент не слід абсолютизувати, оскільки мова йде про протиборство громадянського суспільства не з державою взагалі, а саме з даною державою. Саме це протиборство виступає як щабель у процесі нормалізації відносин між ними, досягнення стану плідної взаємодії.

Як справедливо відзначає польський дослідник Е. Шацький, незалежність громадянського суспільства і держави полягає не в тому, що вони нібито можуть обійтися один без одного, а в тому, що вони виконують у суспільному житті різні функції й діють при цьому на різних засадах [223, с. 21-22].

Слід відзначити, що в сучасній літературі існують і досить песимістичні (або скептичні) оцінки громадянського суспільства. Загалом їх сутність можна висловити так. Громадянське суспільство звільняє дорогу масовому суспільству, у якому зв'язки між індивідами усе більше перетворювалися на безособові і формальні. Тому саме поняття громадянського суспільства є сьогодні не більш ніж спогадом, що не відповідає сучасній реальності.

У цьому плані інтерес становлять роботи відомого політичного соціолога Р. Патнема. Аналізуючи стан громадянського суспільства в США, Р. Патнем дійшов висновку, що воно швидко руйнується. Зникає описана ще А. де Токвілем схильність американців «постійно створювати асоціації», вони стають усе більш і більш роз'єднаними. Американці за останні тридцять років виказують усе менше бажання брати участь у регулярних колективних акціях разом зі своїми сусідами, друзями або колегами. Це знаходить своє відображення в значному скороченні членства в клубах, небажанні займати керівні позиції в громадських організаціях, ухилянні від участі в будь-яких

громадських справах. Як наслідок, змінюється американський спосіб життя, що проявляється в самих різних явищах, починаючи від зростання кількості матерів-одиначок і аж до значного збільшення часу, що проводять людьми перед телевізором або комп'ютером. Американці стають усе більш ізольованими, менш доброзичливими до інших людей. Відповідно, громадянське суспільство починає переживати глибоку кризу [158].

Звичайно, американський учений правий у тому, що нинішнє громадянське суспільство значно змінилося, у порівнянні із часом становлення західної демократії, йому дійсно властиві безособовість, формальний характер зв'язків між людьми. Разом з тим, воно не перестало бути громадянським суспільством – сферою соціальної і політичної самодіяльності індивідів і груп. І на низовому рівні, і в національному масштабі існують і діють різні організації та асоціації, які є досить серйозними каналами вираження і відстоювання інтересів тих або інших верств населення.

Громадянське суспільство відіграє винятково важливу роль у процесах демократизації. Одна з перших спроб осмислення даної ролі зроблена Х. Лінцем і А. Степаном. Автори відзначили очевидну загальну тенденцію: громадянське суспільство в Латинській Америці, Південній Європі, а також Центральній і Східній Європі сприяло політичним змінам. Звичайно, існували і деякі відмінності. У двох перших регіонах громадянське суспільство ще до початку перетворень було офіційно визнане, мало незалежність і високу організованість. У країнах Центральної та Східної Європи (за деякими винятками) громадянське суспільство в період, що передував трансформації, було офіційно заборонене, роздроблене і погано організоване. Проте «успішний» перехід до демократії був пов'язаний зі здатністю громадянського суспільства сприяти досягненню «згоди еліт», що, згідно теорії Д. Растоу, створює передумови для вирішення конфлікту на підставі демократичних правил, що визнаються всіма сторонами.

Розглядаючи з теоретичної точки зору цей аспект демократичного транзиту і консолідації, Х. Лінц і А. Степан стверджували, що й саме громадянське суспільство повинне перетерпіти деяку еволюцію, перетворившись із «громадянського суспільства, що перебуває в моральній опозиції», на «політичне громадянське суспільство в умовах консолідованої демократії» [Цит. за: 238].. Таке перетворення сприяло б серед іншого висунанню на перший план інтересів, а не ідеалів, розбудило б готовність до співробітництва з діючою владою й терпимість до внутрішніх розбіжностей.

На думку Ф. Шміттєра, громадянське суспільство сприяє консолідації демократії в такий спосіб:

- стабілізує очікування усередині соціальних груп, внаслідок чого влада одержує більш узагальнену, достовірну й придатну для практичного застосування інформацію, на яку може обпиратися в процесі управління;

- прищеплює, громадянські уявлення про інтерес і громадянські норми поведінки, тобто ті, у яких ураховується існування суспільства в цілому і визнається демократичний процес;

- забезпечує такі канали самовираження та ідентифікації, які найбільш близькі людям і які, у зв'язку з цим, легше всього використовувати при висунанні вимог, які адресовані державним чиновникам;

- регулює поведінку своїх членів стосовно сфери колективних зобов'язань, полегшуючи тим самим тягар правління для влади;

- являє собою важливе джерело потенційного опору свавіллю влади [226, с. 24].

Проте, як відзначає Ф.Шміттєр, громадянське суспільство не є для демократії абсолютним благом. Його вплив на консолідацію демократичної системи і її подальше функціонування може мати негативні наслідки:

- Громадянське суспільство може зробити процес формування більшості більш тривалим, важким і випадковим, тим самим знижуючи ступінь легітимності демократичних урядів. Воно (особливо в тих випадках, коли засновано на суто ліберальних принципах, тобто на принципах

індивідуалізму і добровільності) здатне породити постійні перекоси в розподілі впливів у політичному процесі.

- Найчастіше громадянське суспільство впроваджує в політичне життя настільки складну і запутану систему компромісів, що в результаті може бути прийнятий такий політичний курс, якого ніхто не бажав спочатку й з яким ніхто не може надалі солідаризуватися. Воно може підсилити тенденцію до розширення всіх проблем з «суспільного казана», коли кожна асоціація і кожний рух задовольняють свої інтереси за рахунок суспільства в цілому, що в остаточному підсумку приводить до неефективної економіки.

Таким чином, громадянське суспільство може чинити на демократію змішаний вплив. Однак у цілому, як свідчить досвід багатьох країн, що вступили на шлях консолідованої демократії, позитивний вплив має переважне значення.

У сучасній науці особливо гостро дискутуються два напрямки осмислення сучасного стану громадянського суспільства й громадської активності в Україні. До 2005 р. серед вчених переважно домінувала думка, що громадянське суспільство в Україні перебуває ще в зародковій стадії формування, а його окремі елементи відчують на собі постійний тиск з боку державної влади й перебувають під негативним соціокультурним впливом наслідків тоталітарного минулого. У період 2005 – 2010 років у наукових публікаціях увага більше звертається на досягнення рівноваги між громадянським суспільством і державою. Демократичний розвиток, на думку дослідників, передбачає подолання недовіри до влади, тоталітарних стереотипів свідомості, зменшення всевладдя чиновників і практичне застосування демократичного потенціалу інститутів громадянського суспільства.

Здається, що стан громадянського суспільства в сучасній Україні можна охарактеризувати як етап активного формування його окремих інститутів. Одночасно це є й етап формування самого громадянського

суспільства як деякої цілісності, що визначає свої відносини з державою і її інститутами.

В Україні відносно складових громадянського суспільства застосовуються синонімічні назви: неурядова організація (НУО), громадська організація (ГО), неприбуткова організація (НПО), недержавна організація (НДО), організація «третього сектора».

Протягом 2005-2010 рр. незмінно спостерігалася позитивна динаміка кількісних показників створення громадських об'єднань.

За даними Державного комітету статистики, на 1 січня 2009 р. в Україні зареєстровано: громадських організацій і їхніх осередків – 59321; профспілок і їхніх місцевих об'єднань – 22678; благодійних організацій – 11660 [90].

Що стосується організацій з міжнародним і всеукраїнським статусом, то на 1 січня 2009 р. в Україні діяло 2819 об'єднань громадян, легалізованих Міністерством юстиції України. Із загальної кількості легалізованих об'єднань громадян 2227 організацій мали всеукраїнський статус, 592 – міжнародний статус (відповідно 79% і 21%) [90].

Однак, за співвідношенням питомої ваги громадських організацій з кількістю населення, Україна усе ще значно поступається іншим європейським країнам. Так, в Україні на 10 тис. населення існує 11 зареєстрованих громадських організацій, в Угорщині – 46, у Хорватії – 85, а в Естонії – 201 [112, с. 6].

Крім того, більшість зареєстрованих в Україні організацій існують лише формально, або функціонують епізодично. За оцінками незалежних експертів, кількість активно діючих організацій в Україні може становити від 2-2,5 тисяч до 4-5 тисяч. Так, за їх критеріями, такими, що активно діють, можна вважати тільки ті організації, які працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та відомі у своєму регіоні [90].

За своїми формами і особливостями функціонування громадські організації можна розділити на кілька груп. До першої належать організації «взаємодопомоги», що об'єднують людей за принципом спільних проблем або лиха (наприклад, «Союз Чорнобильців», «Українське товариство сліпих» та ін.). Друга група має чітко виражену соціальну спрямованість (благодійні фонди і організації, які орієнтовані на вирішення гуманітарно-соціальних проблем). Третя група – організації «клубного типу», що включають різноманітні групи самовдосконалення, клуби за інтересами. Четверта група має «суспільно-охоронний» характер, зосереджуючись на захисті навколишнього середовища в широкому сенсі, тобто діяльності по охороні не тільки природи, але і культури, мови й т. п. П'ята група поєднує правозахисні організації, що здійснюють нагляд за законністю діяльності виконавчої влади, зокрема її каральних структур, а також дотриманням передбачених законом процедур у ході виборчих кампаній і виборів т. д. Нарешті, ще одну групу становлять «інфраструктурні» організації, чия місія – сприяння діяльності інших громадських організацій у самому широкому сенсі. До цього класу належать і ті громадські організації (їх можна умовно назвати організаціями громадянських ініціатив), які мають за мету сприяння становленню громадянського суспільства в регіоні або партнерських відносин між суспільством і владою.

Головними і загальними характерними ознаками для всіх НУО є: недержавний (неурядовий) характер організації; самоврядування; добровільність; некомерційний характер; суспільна корисність діяльності організації.

Дані опитування ТЦК свідчать, що основною мотивацією до створення неурядової організації є прагнення впливати на розвиток суспільства (75 %) і бажання допомогти іншим (71 %); можливість самореалізації засновників назвали стимулом 36 %, допомога членам організації назвали 34 %, можливість одержати фінансування 16 % опитаних [190, с. 10].

Діяльність громадських організацій охоплює практично всі сфери громадського життя України. У їхній структурі за напрямками і видами діяльності найбільша питома вага (16,2 %) припадає на оздоровчі і фізкультурно-спортивні об'єднання. Об'єднання професійної спрямованості й молодіжні організації становлять відповідно 10,7 % і 10,3 % від загальної кількості громадських організацій, об'єднання ветеранів і інвалідів – 8,8 %, освітні, культурно-виховні – 5,5 % [53, с. 7-9]. Переважна більшість громадських організацій України працює одночасно в кількох сферах.

Найчастіше клієнтами громадських організацій є молодь – 48 %, члени організації – 28 %, діти й студенти по 23 %, і все населення – 22 % [190, с. 9].

За даними ТЦК, 83 % НУО в Україні є членськими організаціями. У їхньому числі 27 % нараховують від 11 до 30 членів, у чверті кількість членів досягає 100 і більше, до 10 членів у 16 % НУО [190, с. 10]. Для різних громадських об'єднань і багатьох благодійних організацій характерним є неформальне членство.

Діяльність значної частини діючих НУО зосереджена на захисті суспільних інтересів і лобіюванні (42 %), навчально-консультаційній діяльності (41 %). Предметом діяльності 35 % НУО є поширення інформації, 34% – освіта, надання соціальних послуг – 31 %, дослідження і аналітика – 23%, правова допомога – 20 %, доброчинність – 17 %, розробка суспільно-політичних рекомендацій – 13 %, реабілітація – 12 %, адміністрування грантових програм – 8 % [190, с. 23].

Регіональний аналіз пріоритетних суспільних проблем показує, що захист прав громадян є найбільш актуальною проблемою для всієї України. Тоді як безробіття більш актуально на Заході в порівнянні з іншими регіонами. Якщо проблемами екології більше переймаються організації Сходу, то соціальною незахищеністю населення – громадські організації Південного регіону. Надання адміністративних послуг населенню, моніторинг діяльності виконавчої влади, стандарти і корупція в системі вищої освіти також є більш пріоритетними на Заході, ніж в інших регіонах.

Реформування судової системи – найбільш актуальний для громадських організацій Центрального регіону [146, с. 38].

Значний сегмент українських неурядових організацій активно позиціонує себе в сфері надання соціальних послуг. Соціальні проекти, якими займаються численні неурядові організації, спрямовані на вирішення проблем найбільш вразливих груп населення - дітей-сиріт; дітей і дорослих з особливими потребами; людей похилого віку, що вимагають сторонньої допомоги; людей, що живуть із ВІЛ/СНІД; людей, залежних від алкоголю та наркотиків і т. п.

Стрімкими темпами розвивається волонтерський рух. На користь цієї тези свідчить той факт, що мережа волонтерських центрів в Україні визнана однією із кращих серед країн Центральної і Східної Європи.

Серед громадських організацій досить висока питома вага таких, які тією чи іншою мірою причетні до політичної діяльності і формування суспільної думки, і здатні, таким чином, прямо або опосередковано впливати на вироблення і реалізацію державної політики. Найбільш ефективними формами участі неурядових організацій у формуванні і реалізації державної політики у сучасних українських реаліях є: участь у забезпеченні демократичного, прозорого і чесного характеру виборів в органи державної влади всіх рівнів і місцевого самоврядування; вплив неурядових аналітичних центрів на розробку і прийняття владних рішень; участь у роботі громадських рад і колегій, що створені при центральних органах влади.

Позитивною динамікою відзначається зміцнення матеріально-технічної бази і організаційної спроможності активних громадських організацій. Відповідно до дослідження Творчого центра «Каунтерпарт», загальний рівень організаційної спроможності українських неурядових організацій (оцінюється за стратегічним менеджментом, системою управління, лідерством, стратегією залучення коштів, відповідністю фінансового менеджменту стандартам бухгалтерського обліку, людськими й

матеріальними ресурсами) перевищив середній рівень (2,9 балів за п'ятибальною шкалою) [190, с. 10-11].

Істотним позитивним фактором, що сприяє відкритості в діяльності організацій громадянського суспільства та інформуванню про неї громадян, стало відкриття Міністерством юстиції України в березні 2009 р. на своєму веб-сайті «Єдиного реєстру громадських формувань» (його відкриття багато років вимагали представники інститутів громадянського суспільства). Він містить у собі «Реєстр політичних партій в Україні» (існував і раніше), «Реєстр громадських організацій», «Реєстр благодійних організацій», «Реєстр постійно діючих третейських судів», «Реєстр творчих союзів», «Реєстр торгово-промислових палат» та «Інформацію про місцеві громадські формування» (остання являє собою посилання на веб-сайти територіальних органів юстиції та обласних державних адміністрацій). Зокрема, станом на початок 2010 року «Реєстр громадських організацій» містив відомості про 2810 легалізованих організацій із всеукраїнським і міжнародним статусом, «Реєстр благодійних організацій» – про 1114 організацій [72].

Протягом 2005-2010 років очевидним є зростання обсягу державного фінансування громадських організацій по окремих напрямках. Зокрема, це стосується громадських організацій інвалідів і їхніх підприємств, молодіжних і дитячих громадських організацій, а також організацій, що надають соціальні послуги певним категоріям громадян (наприклад, бездомним, безпритульним дітям, хворим на ВІЛ / СНІД) або пропагують здоровий спосіб життя.

Однак в Україні дотепер діє неефективна структура фінансування громадських організацій, у якій частка «пожертвувань» приватних вітчизняних і іноземних донорів становить 73 %, а підтримка з боку держави – тільки 2 %. У той же час державне фінансування громадських організацій у країнах Центральної Європи становить 30-40 %, а в більшості країн Західної Європи державне фінансування є основним джерелом надходжень громадських організацій [30, с. 46].

Державне фінансування часто здійснюється непрозоро, з наданням окремим організаціям невмотивованих преференцій, що створює ґрунт для корупційних явищ.

Взаємодія неприбуткових організацій з вітчизняними бізнес-структурами поки ще не має характеру постійного і взаємовигідного партнерства. Законодавчо не закріплені принципи і способи стимулювання фінансового донорства з боку комерційного сектора. Як свідчить практика, бізнес-компанії воліють надавати благодійну підтримку безпосередньо нужденним або державним установам соціальної підтримки, або здійснювати власні програми чи заходи соціального характеру. Найбільші бізнес-компанії утворюють власні благодійні фонди.

Але ж саме від наявності фінансових і матеріальних ресурсів, а також від ефективного їхнього використання значною мірою залежать змістовні характеристики діяльності громадських організацій, реалізація їхнього потенціалу.

Реальний вплив громадських об'єднань на вироблення політики залишається невисоким. Робота громадських рад і колегій при центральних і місцевих органах державної влади оцінюється експертами як неефективна. Незважаючи на закріплені законодавством зобов'язання центральних органів виконавчої влади забезпечувати систематичну роботу дорадчих структур, протягом 2008 р. – першої половини 2010 р. лише 50 % органів виконавчої влади регулярно проводили засідання громадських рад із залученням представників громадянського суспільства [90].

Органами влади недостатньо і часто формально використовуються різні форми зворотного зв'язку з інститутами громадянського суспільства: громадські слухання, круглі столи й т. д. Разом з тим, поширюється практика створення органами державної влади «кишенькових» утворень для імітації громадської підтримки тих або інших управлінських рішень, політичних або бізнесових проєктів. Відповідно легітимність управлінських рішень залишається низкою, а місія громадських організацій компрометується.

Слід також зазначити недосконалість нормативно-правового забезпечення діяльності організацій громадянського суспільства. Зокрема:

– невідповідність європейським стандартам діючої редакції Закону України «Про об'єднання громадян», яка передбачає, що громадські організації створюються винятково громадянами з метою захисту своїх прав і свобод та задоволення своїх інтересів, що суперечить європейським стандартам у сфері свободи об'єднань. Так, стаття 11 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод гарантує кожному право на свободу об'єднання без обмежень права юридичних і фізичних осіб бути засновниками громадських організацій і можливості створювати суспільно корисні об'єднання, тобто без обмежень мети їхньої діяльності й суб'єктності;

– невизначеність конституційно-правового статусу органів самоорганізації населення (ОСН). Стаття 140 Конституції України визнає органи самоорганізації населення елементом системи місцевого самоврядування, але не відносить їх до списку форм, через які територіальна громада здійснює своє право на місцеве самоврядування;

– складність процедури створення громадських організацій. Зокрема, подвійна реєстрація громадських і благодійних організацій і чотири етапи створення ОСН;

– відсутність законодавчої бази, що визначає організаційні і правові основи волонтерської діяльності;

– недостатня урегульованість порядку надання соціальних послуг недержавними суб'єктами. Насамперед, Закон України «Про соціальні послуги» не містить переліку послуг, які можуть бути делеговані недержавним суб'єктам, і не передбачає процедури для їхнього здійснення;

– відсутність чіткого правового регулювання неприбуткового статусу громадських організацій і ОСН. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» не поширюється на ОСН і обмежує одержання

неприбуткового статусу громадськими організаціями за окремими сферами їхньої діяльності [202].

Серйозною проблемою залишається те, що громадяни України, у цілому, усе ще досить низько оцінюють ефективність інститутів громадянського суспільства й недостатньо уявляють можливості їхнього реального застосування.

За результатами дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» в 2009 році, серед конкретних механізмів, що дозволяють пересічним громадянам України впливати на прийняття певних державних рішень, найбільш дієвими громадяни вважають вибори Президента (32 %), вибори до Верховної Ради (28 %), а також участь у мітингах і демонстраціях (21,5 %). І зовсім небагато надій у громадян на такі усталені в демократичних країнах механізми, як участь у діяльності громадських організацій (8 %), звернення до ЗМІ (8 %) і судові позови до органів влади (7 %). А 28 % вважають, що в дійсності пересічний громадянин ніяк вплинути на рішення влади не може [65].

Тривалий час кількість осіб, які не довіряють громадським організаціям, перевищувало число тих, хто їм довіряє. За даними Інституту соціології НАН України, негативний баланс довіри до громадських організацій фіксувався в сталому значенні середнього бала індексу довіри (за 5-ти бальною шкалою) – 2,4 бали в 2004, 2005 і 2006 р. В 2008 р. ситуація змінилася – уперше кількість осіб, які довіряють громадським організаціям, перевищило число тих, хто їм не довіряє. Середній бал індексу довіри до громадських організацій склав 2,6 бали [203, с. 530].

Основними причинами низького рівня довіри до громадських організацій є недостатня поінформованість громадян про такі організації й низька ефективність їхньої діяльності, пасивність самих громадських організацій щодо інформування про свою діяльність і залучення до неї громадян.

Усе ще низьким залишається ступінь залучення громадян до діяльності інститутів громадянського суспільства. Переважна більшість опитаних повідомили, що не належать до жодної із суспільних і політичних організацій або рухів. Однак позитивною тенденцією є те, що їх частка поступово скорочується. В 2004 р. 83,8 % громадян України належали до однієї із громадських організацій або політичних рухів, в 2005 р. – 83,7 %, в 2006 р. – 83,6 %, в 2008 р. – 83,3 % [203, с. 500].

Разом з тим, професор Альборгського університету Бент Флівберг стверджує, що на практиці прогресу демократії можна досягти переважно не конституційними та інституціональними реформами, а більш прямим, часто жорстким протистоянням з механізмами влади і практиками класових привілеїв. «Маєте бажання брати участь у політиці, але можливості для цього обмежені, тоді об'єднуйтеся з однодумцями і боріться за те, чого прагнете. Використовуйте засоби, які є дієвими у вашому контексті, щоб підірвати позиції тих, хто намагається обмежити участь» [209, с. 69].

На думку шотландського дослідника М. Говарда, слабкість громадянського суспільства в посткомуністичних країнах, що проявляється в низьких показниках залученості громадян до добровільних громадських організацій, у вирішальним чином обумовлена попереднім комуністичним досвідом. Дослідник виділяє три взаємообумовлених чинники цього негативного історичного досвіду, що є причиною низького рівня розвитку громадської активності населення:

1) історична спадщина недовіри до будь-яких організаційних утворень із часів комуністичної примусово-ритуальної активності;

2) присутність стійких неформальних зв'язків (феномен, що певною мірою компенсує недостачу публічної активності, але при цьому має й негативний ефект, який виражається у формуванні і відтворенні клієнтистської культури);

3) розповсюджене масове розчарування у новій псевдодемократичній і квазіринковій системі [191, с. 100].

Український дослідник В. Степаненко пов'язує проблеми і труднощі розвитку громадянського суспільства в Україні із дефіцитом соціального капіталу, або якістю «людського матеріалу» будівельників і акторів громадянського суспільства. Він виділяє, принаймні, три чинники, що впливають на функціонування і розвиток громадянського суспільства [191, с. 105-106].

1. Несприятливий культурно-історичний фактор – це нерозвиненість модерних громадянських традицій, сумні наслідки напіврозпаду ціннісно-регулятивної системи суспільства, патерналізм і новітня політично-культурна традиція «набутої безпорадності» населення, а також клієнтизм (ієрархічні відносини на принципах взаємин патрон-клієнт) і традиційні неформальні зв'язки (негативні аспекти яких обумовлюють такі феномени, як «блат», кумівство і земляцтво). Клієнтистські відносини заповнюють нішу автентичної соціальності і солідарності.

2. Соціальний фактор стосується слабості і нечисленності українського середнього класу, що у будь-якому суспільстві є головним соціальним носієм суспільних чеснот, агентом і гарантом їхнього збереження та відтворення. Дев'ятнадцять років існування незалежної, самостійної держави не привели до формування самостійного, економічно, психологічно і культурно незалежного індивіду. А саме така «модулярна» (за висловом Е. Гелнера) особистість із розвиненим почуттям власної гідності і своїх інтересів здатна до ефективного об'єднуватися для відстоювання спільних інтересів зі своїми однодумцями-співвітчизниками.

3. І, нарешті, пряме відношення до дефіциту соціального капіталу, а отже, до слабості громадянського суспільства в Україні має несприятливий демографічний фактор. Українська демографічна ситуація останнього періоду характеризується такими тенденціями, як депопуляція і старіння населення. Істотним негативним фактором є вимушена трудова міграція, що, на думку деяких експертів, досягла 7 млн. чоловік, що постійно або періодично перебувають на заробітках за кордоном. Імовірно переважна

більшість цих людей - соціально активні громадяни, що належать до тих соціальних груп, які є найбільш активними в громадських організаціях, але, принаймні, тимчасово, вони втрачені для перспектив українського громадянського суспільства. Не тільки неможливість знайти в країні гідну роботу, але і, значною мірою, системна корупція і безпорадність людей перед владою обумовлюють масові песімістичні настрої українського населення, фізичну і внутрішньо-психологічну еміграцію багатьох громадян. Це також характеризує ставлення держави до своїх громадян і, відповідно, рівень поваги людей до держави. Населення, що не відчуває себе повною мірою громадянами країни, не може бути активним суб'єктом формування його громадянського суспільства. Тому і проблеми формування громадянської демократичної ідентичності в Україні залишаються гострими і актуальними.

Проблеми громадянського суспільства в Україні пов'язані не тільки з нестачею людських ресурсів, але і з їхньою розпорошеністю. Зв'язки між різними організаціями поки ще слабкі і нестійкі. В цьому сенсі в найкращому становищі перебувають однотипні громадські організації. Уже налагоджені зв'язки між структурами в таких традиційних сферах діяльності «третього сектора», як правозахисна, екологічна, захист прав споживачів, створення мережі жіночих організацій; певною мірою пов'язані між собою організації ветеранів, інвалідів і т. д. Слабкішими є зв'язки між громадськими організаціями різного профілю – наприклад, між правозахисниками й екологами, між ними і соціальними, просвітницькими організаціями. А саме об'єднання - це найефективніший ресурс громадянського суспільства, і насамперед «третього сектора». Окремо НПО (навіть найвпливовіші) не мають можливості не тільки для протистояння владі, але навіть для привернення уваги владних структур до тих проблемам, які активісти громадської організації не можуть вирішити самотужки. Тільки солідарність НПО, їхнє спільне представництво перед владою відкриває можливості для взаємодії з останніми на рівних.

У цілому, відповідно до рейтингів незалежних міжнародних організацій, показники розвитку громадянського суспільства в Україні в останні роки значно покращилися і виглядають краще, ніж в інших пострадянських державах. Наприклад, за оцінкою авторитетного рейтингу міжнародної незалежної організації «Freedom House» Україна тривалий час за рівнем політичних прав і громадянських свобод одержувала оцінку лише «частково вільної» країни. Але в 2005-2009 рр. її рейтинг піднявся і утримувався на рівні оцінки «вільної» країни (єдиної на пострадянському просторі, крім країн Балтії) [243].

У рамках іншого дослідження «Freedom House» – «Nations in Transit» – оцінка різних напрямків демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 (найгірша) до 1 (найкраща) бала. За його даними, оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно покращилася від 4,75 балів у 1998 р. до 3,00 балів у 2005 р. і 2,75 балів у 2006, 2007 і 2008 р. підряд. Саме за напрямком «громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший прогрес і, відповідно, показала кращий рейтинг. У той час як за іншими напрямками дослідження «Nations in Transit» її рейтинги виглядають не такими успішними, а саме: «Рейтинг демократичного розвитку» (тобто середній загальний показник, інтегрований на основі інших) – 4,25 бали, «Національне демократичне управління» – 4,75 бали, «Виборчий процес» – 3,00 бали, «Незалежні медіа» – 3,50 бали, «Місцеве демократичне управління» – 5,25 бала, «Судова система й незалежність суддів» – 4,75 бали, «Корупція» – 5,75 бала [241]. При цьому застосовуються наступні критерії визначення наведеного рейтингу розвитку громадянського суспільства: кількісне зростання неурядових організацій (НУО), їхня організаційна спроможність і фінансова стабільність, правове й політичне оточення, в якому вони функціонують; розвиток незалежних професійних спілок; участь груп захисту інтересів у політичному процесі.

Показовим є також той факт, що рейтинг розвитку громадянського суспільства «Nations in Transit» в Україні (2,75 балів) краще, або значно

краще, ніж в інших пострадянських країнах (крім країн Балтії). Аналогічний показник за 2008 р. становить: в Азербайджані – 5,25 бали, у Білорусі – 6,50 бали, у Вірменії – 3,50 бали, у Грузії – 3,50 бали, у Казахстані – 5,50 бали, у Киргизстані – 4,50 бали, у Молдові – 3,75 бали, у Російській Федерації – 5,50 бали, у Таджикистані – 5,50 бали, у Туркменістані – 7,00 балів, в Узбекистані – 7,00 балів [242].

Таким чином, у динаміці розвитку громадянського суспільства в Україні за останній рік (як і за попередні роки) переважають позитивні тенденції. Зростає кількість організацій громадянського суспільства і їхнього особового складу, зміцнюється їхня матеріально-технічна база і організаційна спроможність, розширюється сфера діяльності, удосконалюється нормативно-правова база. За загальновизнаними міжнародними критеріями оцінки Україна впевнено стає одним з лідерів за розвитком громадянського суспільства на пострадянському просторі.

Висновки до розділу 3

Трансформаційний шлях посткомуністичних країн свідчить, що успіх демократичного транзиту значною мірою залежить від дизайну базових політичних інститутів. Зазначені чинники впливають на ефективність функціонування державного механізму, стабільність політичного режиму і сталість державного розвитку, що, в результаті, визначає ступінь консолідації демократії в країні.

За роки незалежності Україна досягла помітного прогресу у створенні демократичних інституцій. Важливим є те, що сформувалася реальна плюралістична модель політичного життя, у якій жодна з політичних сил, груп або сегментів суспільства не має можливості узурпації владних повноважень.

Спостерігається певний розвиток партійно-політичної структуризації суспільства на основі симпатій виборців до політичних партій і політичних виборчих блоків, хоча далеко не завжди в основі такої структуризації лежать програмно-ідеологічні засади.

Викристалізувалися певні елементи громадянського суспільства, що підтримують демократичний вектор розвитку країни.

Таким чином, створено каркас демократичного соціуму, здатного вийти на рівень європейських суспільно-політичних стандартів.

ВИСНОВКИ

Сучасна політична наука розглядає політичний розвиток у термінах модернізації, демократизації, демократичного транзиту.

Модернізація трактується як процес переходу від традиційного суспільства до сучасного. Демократизація розглядається як процес переходу від недемократичних форм правління до демократичних. Практика свідчить, що таке поширене використання поняття не цілком є виправданим, оскільки процес демократизації не завжди приводить до ствердження сучасної демократії. Поняття демократичного транзиту, в свою чергу, не передбачає обов'язкового переходу до демократії, а вказує на той факт, що демократизація являє собою процес із невизначеними результатами. Демократичний транзит – процес, що має кілька еволюційних альтернатив, вибір яких залежить від конкретної сукупності факторів, що впливають на нього. Проте, порівняльне дослідження спроб демократизації свідчить, що ті з них, які увінчалися успіхом, нерідко підпорядковувалися якійсь загальній внутрішній логіці, демонстрували подібну послідовність явищ, дій і процесів.

Транзит складається з кількох послідовних етапів. Зміни починаються з лібералізації старого режиму, для якої характерні спроби влади зберегти залишки легітимності шляхом розширення політичної конкуренції. Це підготовчий етап транзиту. Його перший етап характеризується перерозподілом влади, зміною політичної еліти. На другому етапі відбувається зміна старих політичних інституцій на нові. Останній, третій етап трансформацій - це етап звикання суспільства до нових умов, легітимації новостворених інституцій, тобто демократична консолідація. Нею закінчується перехід і починається демократичний розвиток.

Тривалість переходу залежить від цілого ряду чинників, які можуть як прискорювати, так і сповільнювати процеси змін. Але тільки виконання головних завдань трьох етапів: заміни політичної еліти; заміни політичних

інституцій; зміцнення і легітимації нових, демократичних інституцій забезпечує успіх демократичної трансформації в цілому.

Україна нині перебуває в процесі політичних трансформацій, пов'язаних зі зміною способів формування інститутів влади, процедур прийняття політичних рішень, взаємозв'язку влади і громадян. Ці трансформації коректно аналізувати крізь призму транзиту.

Транзит в Україні, як і кожний конкретний випадок цього процесу, характеризується як загальними властивостями, так і специфічними відмінними рисами.

Хронологічно транзит в Україні можна розглядати в наступним чином.

Підготовчий етап – кінець 1980-х рр. – 1991 р. Його Україна почала проходити в складі СРСР. Змістом підготовчого етапу стала лібералізація режиму. Хоча лібералізація у всіх сферах життя почалася в СРСР в 1985 р., із приходом до влади М.Горбачова, однак в Україні ослаблення авторитарного режиму стало відчутним тільки в кінці 1980-х рр. Свідченням цього стало розширення мережі громадських організацій, активізація опозиційних рухів, поява перших політичних партій, проведення страйків і демонстрацій.

Перший етап переходу в Україні охоплює 1991-1994 рр. В цей час політична еліта переживала оновлення. Вона увібрала в себе з одного боку, успадковану від радянського минулого компартійну, адміністративно-бюрократичну, господарську еліту, яка в новій системі влади конвертувала свій політичний капітал в економічний і фінансовий, а з іншого боку, поповнилася неофітами національно-демократичної та бізнесової спрямованості. Збереження при владі ядра старої еліти стало тим специфічним фактором, який значною мірою визначив зміст подальших трансформаційних процесів і вироблення політичних орієнтирів.

Другий етап українського переходу частково накладається на перший і припадає на 1992-1997 рр. У цей період у результаті інституціональних трансформацій, що охоплюють, у першу чергу, державу, її інститути та політичні партії, в Україні сформувалася президентсько-парламентська

форма правління, закріпився розподіл влади, що віддає пріоритет виконавчій владі. Удосконалення виборчого законодавства дозволило проводити парламентські вибори на основі змішаної моделі. Партійний дизайн поповнився розмаїттям партій різної орієнтації. Разом з тим, створені на другому етапі демократичного переходу формальні інституції влади й управління так і не отримали достатньої легітимації з боку політичних еліт, не стали визнаними аренами політичних змагань, де політичні актори дотримуються законів і користуються одними й тими ж правилами демократичної політичної гри. За цих умов особливо зросла роль неформальних інституцій. У цілому в країні сформувався гібридний режим із сильним центром президентської влади, що розпоряджалася політичними і економічними ресурсами, і з певним, багато в чому декларативним, набором демократичних інститутів, норм і принципів.

Якщо міркувати стандартно, то третій етап демократичного переходу мав би охопити в Україні приблизно період з 1997 по 2002 рр. Однак він триває ще й досі. Зміст цього етапу полягає у подальшій інституціоналізації політичної влади, зміцненні демократичних інституцій, їх легітимації. В Україні ці процеси мають нелінійний характер. По суті можна виділити два різновекторних процеси. Перший пов'язаний зі змінами інститутів у напрямку демократії. Другий – із рухом у зворотному напрямку – збереженням і розвитком інститутів авторитарного режиму. Так, в 1999-2004 рр. в країні наростали авторитарні тенденції. Вони відбувалися внаслідок суперпрезиденціалізму та відсутності стійких політичних інституцій, які замінювалися неформальними угодами та тіньовими взаємодіями. Велику роль відігравали також структурні (зовнішні та внутрішні соціально-економічні та політичні умови) та культурні (традиція, ментальність, політична культура) чинники. Спробою подолати ці тенденції стала конституційна реформа 2004 р., яка призвела до вкрай суперечливих наслідків. Перехід до парламентсько-президентської республіки зменшив повноваження президента на користь інших центрів влади. Пропорційні

вибори з 3%-м прохідним бар'єром підвищили роль політичних партій і їхній вплив на формування парламентської більшості та урядів, що додало особливої значимості партійним лідерам і партійним елітам, підсилило конкуренцію між ними. Збільшилася роль автономних форм політичної участі. Таким чином, конституційна реформа стала, з одного боку, певним кроком у розвитку вітчизняного парламентаризму європейського зразку. Водночас вона підсилила перманентну конфліктність української політичної системи, оскільки надала їй поліцентричного характеру. Ефективність інституційного функціонування різко впала, посилилась невизначеність повноважень і відповідальності, у громадян виникло відчуття відсутності влади та непередбачуваності розвитку подій. За цих умов алгоритм стабілізації політичної системи України вбачався або в завершенні конституційної реформи, або в поверненні до президентсько-парламентського правління.

Підсумовуючи, можна відзначити такі особливості українського переходу до демократії: затяжний характер переходу, сповільненість реформування та стійке недовиконання найголовніших завдань кожного етапу переходу, які мали б становити платформу для перетворень на наступному етапі; правовий нігілізм владної верстви, її нездатність усвідомити пріоритетність процедур і правил врядування та процесу їх формальної інституціоналізації, регулярне вдавання до незаконних та антиконституційних дій; слабкість і низька легітимність офіційно встановлених демократичних інституцій при одночасному вкоріненні та розвитку неформальних недемократичних інституцій.

На сьогоднішній день політичний режим в Україні можна визначити як гібридний, у якому поєднуються як авторитарні, так і демократичні прийоми здійснення влади. У зв'язку із цим українську політичну дійсність доцільно аналізувати в контексті триваючого переходу, який закінчиться тоді, коли в Україні з'явиться явна й стійка перевага рис якогось одного режиму: демократичного або авторитарного. Теоретично можливим є також

зміцнення гібридного режиму, однак цей варіант розвитку меншою мірою притаманний українському суспільству, яке хоч і з затримками та відхиленнями, але в цілому просувається у бік демократії, чому існують як кількісні, так і якісні підтвердження.

На вирішення яких проблем сьогодні слід орієнтуватися Україні для адекватного забезпечення подальшого просування до консолідованої демократії?

Досягнення консенсусу між елітами. Демократія приречена на поразку в суспільстві, де відсутня принципова згода між елітами щодо демократичного розвитку. До консенсусу між елітами відноситься їхня здатність формулювати довгострокове бачення цілей політики і створювати демократичні коаліції.

Формування дієздатної системи розподілу влади (законодавчої, виконавчої та судової), ствердження ефективних противаг у їхній діяльності. Це питання є одним з найбільш складних у процесі державного будівництва, що значною мірою пов'язане з відсутністю в нашій державі, як і в інших країнах пострадянського світу, досвіду і традицій розподілу влади.

Здійснення адміністративної реформи. В Україні залишаються не до кінця вирішеними принципові питання, що стосуються відокремлення політики як самостійної професійної діяльності, формування адміністративного апарату, нової бюрократії, менеджерів державного управління, які обізнані в сфері сучасних принципів управління складними соціально-політичними процесами. Адміністративна реформа, що здатна в комплексі розв'язати ці питання, розглядається є однією з невід'ємних передумов ствердження демократії сучасного зразку.

Створення повномасштабного правового поля. На Заході формування засадничих принципів правової держави пов'язується із найбільш пізніми етапами демократизації суспільства, адже про законність як таку можна говорити не тільки тоді, коли правове поле повністю заповнене, але й коли в суспільстві діють якісні закони. Тоді як в нашій дійсності особливо явно

відбивається внутрішня суперечливість існуючого законодавчого поля. У цьому ж контексті варто розглядати несформованість у населення правової культури, поваги до закону. Для вирішення зазначених проблем потрібна кропітка робота, час та інституціональні зміни.

Втілення в життя економічної реформи. Економіка є одним з головних факторів розвитку держави. Здатність проведення структурної політики залежить від якості економічних досягнень і розвитку. Оскільки зростання добробуту може компенсувати недоліки в інших сферах, держава в умовах недостатнього економічного успіху зазвичай досить тривалий час не може пройти трансформаційний період. Тобто можна говорити про пряму і зворотну залежність між ступенем розвитку економіки та демократизацією суспільного процесу. З одного боку, демократія розглядається як один з потужних стимулів економічного прогресу, з іншого боку - глибина і міцність демократичних перетворень, їхня динаміка в багатьох принципових аспектах визначаються рівнем розвитку економіки, ступенем економічної свободи людини.

Формування численного і впливового середнього класу. Саме середній клас що характеризується самосвідомістю, почуттям власної гідності, компетентністю, соціально-політичною активністю, вважається основним соціальним носієм демократичної культури. В умовах відсутності середнього класу демократія втілюється у викривлених формах. У цьому випадку парламент, партії і преса перетворюються не на механізми демократії, а на інструменти популізму, реалізації олігархічних та бюрократичних інтересів. Вважається, що критична маса середнього класу, яка забезпечує його реальний вплив на політичні процеси, у тому числі і на демократизацію суспільства, - це не менше половини дієздатного населення.

Подолання соціальної поляризації. Для цього слід закласти в основу національної моделі демократизації комплекс соціальних практично-орієнтованих цінностей, до яких, зокрема, можна віднести наступні: рівномірний, компенсаційний розподіл таких благ як прибуток, багатство,

престиж, влада, освіта; максимальне забезпечення професійних, регіональних, культурних, етнічних та інших соціально-групових інтересів; подолання соціально небезпечного розриву між елітою і основною масою українського населення.

Підвищення рівня залучення громадськості до участі в процесах трансформації. З огляду на питання легітимності політичної системи, особливо в суспільствах, які проходять через процеси трансформації, важливим є створення можливості широкого залучення громадськості до політичних процесів на всіх рівнях. Рішення повинні прийматися за широкої участі всіх базових ланок суспільства. Як свідчить світовий досвід, тільки громадянське суспільство, здатне наповнити інститути демократії сучасним цивілізованим змістом. Без дієздатних інститутів громадянського суспільства завжди існує загроза підпорядкування інститутів влади вузькогруповим інтересам.

Підвищення ролі освіти. На всіх стадіях розвитку держави освітні стандарти, як для еліт, так і для простого населення, є важливим чинником здатності держави до змін. Освіта перебуває в тісному зв'язку з фактором розвитку населення, вона є важливою для побудови цивілізованого суспільства і сприяє розвитку конкуренції. Людський капітал є не тільки найціннішою сировиною, але і єдиною, чії запаси можуть збільшуватися без обмежень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеев Г. В. Трансформация политической системы Российской Федерации в современных условиях: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Г. В. Агеев. – М., 2009. – 18 с.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / А. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
3. Анохин М. Г. Политические системы: адаптация, динамика, устойчивость (Теоретико-прикладной анализ) / М. Г. Анохин. – М.: Агентство «Инфомарт», 1996. – 305 с.
4. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; пер. с фр. Г. И. Семенова. — М.: Тест, 1993. – 303 с.
5. Ачкасов В. А. Институты западной представительной демократии в сравнительной перспективе / В. А. Ачкасов, Б. В. Грызлов. – СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2006. – 261 с.
6. Аюпов М. А. Политико-трансформационный процесс и его структура / М. А. Аюпов // Социально-гуманитарное знание. – 2003. – № 4. – С. 272–287.
7. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства [Електроний ресурс] / О. Бабкіна // Персонал – 2007. – № 2. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=442>
8. Банс В. Элементы неопределённости в переходный период / В. Банс // Политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 44–51.
9. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – № 1 (25). – С. 46–50.

10. Баранов Н. А. Современные трансформации демократии: выбор России [Электронный ресурс] / Н. А. Баранов – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/188/30/>
11. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии: Учебное пособие / Н. А. Баранов. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с.
12. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Н. А. Баранов. – СПб.: Балт. гос. техн. ун-т, 2007. – 208 с.
13. Бессонова О. Э. Общая теория институциональных трансформаций: парадигмальное переосмысление цивилизационного развития России / О. Э. Бессонова // Социологические исследования. – 2008. – № 1. – С. 13–23.
14. Бешлер Ж. Демократия: Аналитический очерк / Ж. Бешлер; пер. с фр. – М.: UNESCO, 1994. – 426 с.
15. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський; пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с.
16. Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті / З. Бжезінський; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 102 с.
17. Билазиак Дж. Разнообразие режимов и электоральные системы в посткоммунистических странах (реферат) / Дж. Билазиак // Демократия и управление. Информационный бюллетень исследовательского комитета РАПН по сравнительной политологии. – 2007. – № 1 (3). – СПб.: СП-РАПН, 2007. – С. 64–67.
18. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна / А. Білоус. – К.: АМУПП, 2000. – 200 с.
19. Бойко Н. «Державний патерналізм» та перспективи створення громадянського суспільства в Україні / Н. Бойко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 187–189.

20. Бортніков В. І. Парламентські вибори в контексті демократичної трансформації / В. І. Бортніков // Віче. Спецвипуск. – 2007. – № 12. – С. 13–14.
21. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія / В. І. Бортніков. – Луцьк: РВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
22. Братерский М. В. Теория модернизации: обзор американских концепций / М. В. Братерский // США: экономика, политика, идеология. – 1990. – № 9. – С. 23–29.
23. Вайнштейн Г. Между полной несвободой и полным хаосом (О природе политической системы современной России) / Г. Вайнштейн // Pro et contra. – 1998. – № 3. – С. 40–56.
24. Вайнштейн Г. Российский транзит в контексте глобальной демократизации / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 10. – С. 78–89.
25. Вайнштейн Г. Демократия в меняющемся мире [Электронный ресурс] / Г. Вайнштейн – Режим доступа: <http://www.politcom.ru/article.php?id=5884>
26. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах / В. Васович // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 2. – С. 14–48.
27. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер; пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
28. Вельцель Х. Человеческое развитие и «взрыв» демократии: вариации изменений среди 60 обществ / Х. Вельцель, Р. Инглхарт // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 85–118.
29. Веффорт Ф. С. Что такое «новая демократия»? / Ф. С. Веффорт // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 133–136.

- 30.Вінніков О. Фінансування організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / О. Вінніков, М. Лациба, Л. Сідельнік; Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2008. – С. 39–64.
- 31.Володенков С. В. Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода / С. В. Володенков // Вестник МГУ. – Сер. 12. Политические науки. – 1999. – № 6. – С. 36–47.
- 32.Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России / А. Г. Володин // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 104–116.
- 33.Выборы в посткоммунистических обществах: Проблемно-тематический сборник ИНИОН РАН [Отв. ред. и сост. Е. Ю. Мелешкина]. – М., 2000. – 187 с.
- 34.Гавров С. Н. Модернизация России: постимперский транзит: Монография [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/gavrov-3/index.htm>
- 35.Гаджиев К. С. Гражданское общество и правовое государство / К. С. Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 9. – С. 5–18.
- 36.Гальчинский А. «Четвертая волна». Логика «демократического транзита» в Украину [Электронный ресурс] / А. Гальчинский // День. – № 199. – 29 октября 2005. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/151565/>
- 37.Гаман-Голутвина О. В. Российские партии на выборах: картель «хватай всех» / О. В. Гаман-Голутвина // Политические исследования. – 2004. – № 4. – С. 22–25.
- 38.Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер; пер. с англ. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222 с.

39. Гельман В. Как выйти из неопределённости? / В. Гельман // Pro et Contra. – 1998. – № 3. – С. 21–39.
40. Гельман В. Постсоветские политические трансформации. наброски к теории / В. Гельман // Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 15–27.
41. Гельман В. Уроки украинского / В. Гельман // Политические исследования. – 2005. – № 1. – С. 36–49.
42. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Политические исследования. – 2007. – № 2. – С. 81–108.
43. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів / Є. Головаха, Н. Панина // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 3–24.
44. Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.
45. Гончаров Д. В. Введение в политическую науку / Д. В. Гончаров, И. Б. Гоптарева. – М.: Юристъ, 1996. – 232 с.
46. Гонюкова Л. В. Вплив політичних партій на процеси суспільних трансформацій / Л. В. Гонюкова // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4. – С. 34–39.
47. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
48. Горбатенко В. Проблеми політичної модернізації українського суспільства [Електроний ресурс] / В. Горбатенко – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/130207.htm>

- 49.Гранин Ю. Д. «Глобализация» или «вестернизация»? / Ю. Д. Гранин // Вопросы философии. – 2008. – № 2. – С. 3–15.
- 50.Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М.: АЛКИГАММА, 2004. – 129 с.
- 51.Грин С. А. Государство и общественный суверенитет / С. А. Грин // Pro et contra. – 2006. – № 1. – С. 25–39.
- 52.Громадські організації в Україні у 2007 році: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. – К.: ДП «Інформаційно–аналітичне агентство», 2008. – 220 с.
- 53.Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / [Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров, О. П. Дергачов та ін.]; за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.
- 54.Гуггенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуггенбергер // Политические исследования. – 1991. – № 4. – С. 136–148.
- 55.Дай Т. Демократия для элиты. Введение в американскую политику / Т. Дай, Л. Зиглер. – М.: Юрид. лит-ра, 1984. – 318 с.
- 56.Даймон Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? / Л. Даймон // Политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 23–28.
- 57.Даль Р. Введение в экономическую демократию / Р. Даль; пер. с англ. – М.: Наука – СП «ИКПА», 1991. – 124 с.
- 58.Даль Р. О демократии / Р. Даль; пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
- 59.Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 576 с.
- 60.Делягин М. Г. Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает / М. Г. Делягин // Политические исследования. – 2008. – № 1. – С. 109–122.

61. Демократические переходы: варианты путей и неопределенность результатов. Круглый стол // Политические исследования. – 1999. – № 3. – С. 30–48.
62. Демократия: универсальные ценности и многообразие исторического опыта. Материалы совместного круглого стола ИФ РАН, журналов «Полис» и «Политический класс» // Политические исследования. – 2008. – № 5. – С. 55–73.
63. Дергачев А. Метаморфозы посткоммунистической власти / А. Дергачев, В. Полохало // Политическая мысль. – 1996. – № 1. – С. 3–10.
64. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / О. Дергачов // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 3–23.
65. Держалюк О. Динаміка та розширення спектру діяльності громадських організацій як складові демократизації українського суспільства. Аналітична записка [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May08/03.htm>
66. Дерлугьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г. Дерлугьян // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 19–29.
67. Дилигенский Г. Г. Демократия на рубеже тысячелетий // Политические институты на рубеже тысячелетий / Г. Г. Дилигенский. – Дубна: Феникс+, 2001. – С. 27–44.
68. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси; пер. с англ. – М.: Соц.-полит. журнал, 1994. – 272 с.
69. Долженков О. Сутність політичного режиму України / О. Долженков // Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 9–11.
70. Дуткевич П. Вызовы демократизации: перспективы политической трансформации Восточный Европе / П. Дуткевич, В. Лауриер, Д. Гозина // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 57–65.

71. Дьюи Дж. Творческая демократия – задача, которая стоит перед нами / Дж. Дьюи // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2008. – № 2. – С. 46–51.
72. Єдиний реєстр громадських формувань [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/unitarylist>
73. Елизаров В. От тоталитаризма к демократии: две модели / В. Елизаров // Pro et Contra. – 1998. – № 3. – С. 98–111.
74. Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Б. С. Ерасов. – М.: Наука, 2002. – 523 с.
75. Зазнаев О. И. Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства / О. И. Зазнаев // Политические исследования. – 2007. – № 2. – С. 146–164.
76. Заславская Т. И. О социальном механизме посткоммунистических преобразований в России / Т. И. Заславская // Социологические исследования. – 2002. – № 8. – С. 3–16.
77. Зеленько Г. «Наздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
78. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 3. – С. 6–32.
79. Институты закрытых демократий: попытка сравнительного анализа / [В. Мау и др.]. – М.: ИСПИ, 2007. – 168 с.: ил. – (Научные труды / Институт экономики переходного периода).
80. Кадук Н. І. Вплив глобалізації на процес демократичних перетворень на сучасному етапі розвитку світового співтовариства / Н. І. Кадук // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2006. – № 2 (22). – С. 105–110.

- 81.Кадук Н. І. Сучасна транзитологія про умови процесу демократизації / Н. І. Кадук // Вісник Одеського національного університету. – Том 12. Соціологія і політичні науки. – 2007. – Випуск 14. – С. 103–111.
- 82.Кадук Н. І. Демократичні перетворення в Україні: західна інтерпретація / Н. І. Кадук // Вісник Одеського національного університету. – Том 13. Соціологія і політичні науки. – 2008. – Випуск 5. – С. 612–618.
- 83.Кадук Н. І. Вплив зовнішніх чинників на процес демократизації в Україні / Н. І. Кадук // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2008. – № 810. – С. 60 – 66.
- 84.Казин Ф. Украина: от президентской республики к парламентской и обратно / Ф. Казин // Свободная мысль. – 2007. – № 4 (1575). – С. 5–18.
- 85.Капустин Б. Г. Современность как предмет политической теории / Б. Г. Капустин. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – 303 с.
- 86.Карл Т. Л., Шмиттер Ф. К. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе / Т. Л. Карл, Ф. К. Шмиттер // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 29–45.
- 87.Карл Т. Л., Шмиттер Ф. К. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Л. Карл, Ф. К. Шмиттер // Политические исследования. – 2004. – № 4. – С. 6–27.
- 88.Карозерс Т. Трезвый взгляд на демократию / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2005. – Июль – август. – С. 73–80.
- 89.Карозерс Т. Ошибка теории «поэтапной демократизации» / Т. Карозерс // Pro et Contra. – 2007. – № 1. - Январь – февраль. – С.6–21.
- 90.Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно – правовими формами господарювання станом на 1 січня 2009 р.

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/edrpoj/edrpoj_u/opfg/ks_za_opf_0109.htm.
91. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Дж. Кин; пер. с англ. – М.: Прогресс – Традиция, 2001. – 256 с.
92. Клингеманн Х.-Д. Поддержка демократии: глобальный анализ 1990-х годов // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т. 2: Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе. – СПб., М., Берлин, 2003. – С. 183–226.
93. Коваленко В. И. Проблемы трансформирующейся демократии в условиях новых вызовов / В. И. Коваленко // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2007. – № 2. – С. 4–10.
94. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 84–96.
95. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства / Колодій. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 2002. – 276 с.
96. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди / А. Колодій // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – Вип. 12. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – С. 205 – 211.
97. Колодій А. Траектория демократичного переходу в Україні [Електронний ресурс] / А. Колодій. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=570>
98. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні [Електронний ресурс] / А. Колодій // Агора. Вип. 1. – Режим доступу: <http://www.kennan.kiev.ua/kkp/publications.htm>
99. Коломийцев В. Демократический режим / В. Коломийцев // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 5. – С. 88–99.

100. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / [Упоряд.: І. Підлуська, Г. Усатенко, О. Боронь]. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 288 с.
101. Коровицына Н. В. От изучения социальных трансформаций к обновленным восточноевропейским исследованиям / Н. В. Коровицына // Социологические исследования. – 2004. – № 4. – С. 13–21.
102. Красильщиков В. А. Модернизация и Россия на пороге ХХІ века / В. А. Красильщиков // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 45–57.
103. Красин Ю. Политические аспекты социального неравенства / Ю. Красин // Вестник Российской Академии наук. – 2006. – Том 76. – № 11. – С. 971–977.
104. Красин Ю. А. Метаморфозы демократии в изменяющемся мире / Ю. А. Красин // Политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 127–138.
105. Кувалдин В. Президентская и парламентская республики как формы демократического транзита. (Российский и украинский опыт в мировом контексте) / В. Кувалдин // Политические исследования. – 1998. – № 5. – С. 134–139.
106. Кузьо Т. Десять свідчень того, що Україна неорядянська держава [Електроний ресурс] / Т. Кузьо // Українська правда. – 2004. – 25 березня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>.
107. Кузнецов И. И. Парадигма транзитологии (плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) / И. И. Кузнецов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 46–51.
108. Куценко О. Зигзаги демократизации политического режима в Украине / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 65–75
109. Куценко О. Украина в трансформационных процессах: Quo vadis? / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18–32.

110. Лапкин В. В. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Политические исследования. – 2004. – № 1. – С. 74–87.
111. Лапкин В. Политические трансформации в России и на Украине в 2004 – 2005 гг.: причины и возможные последствия / В. Лапкин, В. Пантин // Политические исследования. – 2007. – № 1. – С. 104–119.
112. Лациба М. В. Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М. М. Слюсаревський; Укр. незалеж. центр політ. досліджень. – К.: УНЦПД, 2008. – 40 с.
113. Лебедева Т. П. Либеральная демократия как ориентир для поставторитарных преобразований / Т. П. Лебедева // Политические исследования. – 2004. – № 2. – С. 76–85.
114. Левин О. Глобализация и демократия / О. Левин // Политические исследования. – 2003. – № 2. – С. 24–37.
115. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительные исследования / А. Лейпхарт; пер. с англ. Б. И. Макаренко. – М. Аспект Пресс, 1997. – 288 с.
116. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // Политические исследования. – 1995. – № 2. – С. 135–146.
117. Лейпхарт А. Пропорциональное представительство: повторная проверка данных [Электронный ресурс] / А. Лейпхарт. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/journal/predely/97-11-05/layphr.htm>
118. Либман А. М. «Вторая трансформация» в постсоветских странах / А. М. Либман // Общественные науки и современность. – 2007. – № 3. – С. 5–17.
119. Липсет С. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии / С. Липсет, К.-Р. Сен, Дж. Торрес // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 11–20.

120. Мадатов А. С. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы / А. С. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 53–62.
121. Мадатов А. С. Демократизация: особенности ее современной волны / А. С. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 45–56.
122. Макаренко Б. Консолидированная демократия или «Детская болезнь» постсоветских государств [Электронный ресурс] / Б. Макаренко – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1031637240>
123. Макарычев А. С. Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки / А. С. Макарычев // Политические исследования. – 1998. – № 1. – С. 149–157.
124. Макфол М. Пути трансформации посткоммунизма / М. Макфол // Pro et Contra. – 2005. – № 5. – Сентябрь – октябрь. – С. 92 – 107.
125. Маркович Д. Ж. Противоречия транзиции постсоциалистических обществ / Д. Ж. Маркович // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – С. 21–27.
126. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд.політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. М. Марчак. – Одеса, 2007. – 17 с.
127. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму транзитології / Ю. Мацієвський // Ї. – 2005. – № 40. – С. 29–39.
128. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 7–22
129. Мацеевский Ю. Политический режим в Украине после «Помаранчевой» революции / Ю. Мацеевский // Украина и Россия на пути к демократии: особенности переходного периода [Под общей ред.

- О. И. Соскина]. – К.: Изд-во «Институт трансформации общества», 2007. – С. 86–103.
130. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация / Е. Мачкув // Политические исследования. – 2000. – № 4. – С. 38–59.
131. Маркович Д. Противоречия транзиции постсоциалистических обществ [Электронный ресурс] / Д. Маркович // Социологические исследования. – 2006. – № 9. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2006-09/markovich.pdf>
132. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования – 1998. – № 2 – С. 6–38.
133. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования – 2004. – № 2 – С. 64–75.
134. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты / А. Ю. Мельвиль // Политология: Лексикон / Под ред. А. И. Соловьева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – С. 123–134.
135. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Политические исследования. – 2002. – № 1. – С. 6–17.
136. Меркл П. Каковы сегодняшние демократии? / П. Меркл // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3. – С. 141–153
137. Мизес Л. Либерализм в классической традиции / Л. Мизес; пер. с англ. А. В. Куряева. – М.: Социум; Экономика, 2001. – 239 с.
138. Мотыль А. Структурные ограничения и отправные точки. Логика системных изменений в Украине и России // Украина и Россия:

- общества и государства / А. Мотыль. – М.: Права человека, 1997. – С. 130–146.
139. Мюллер К. Смена парадигм посткоммунистической трансформации [Электронный ресурс] / К. Мюллер, А. Пикель // Социологические исследования. – 2002. – № 9. – Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-09/Muller_Pickell.pdf
140. Наливкина Н. В. Демократические переходы и неудача демократического транзита России / Н. В. Наливкина // Вестник ТГПУ. – 2006. – Выпуск 12. – Серия: Гуманитарные науки (Социология). – С. 83–88.
141. Нисневич Ю. А. Проблемы транзита в условиях постиндустриального развития цивилизации / Ю. А. Нисневич // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2002. – № 3. – С. 94–104.
142. Новые демократии Центральной и Восточной Европы: проблемы политической трансформации (сводный реферат) // Политическая наука. – 2002. – № 2. – С. 103–119.
143. Новые демократии и / или новые автократии? Материалы круглого стола. // Политические исследования. – 2004. – № 1. – С. 169–177.
144. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / О. Норгаард; пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
145. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер с англ. А. Н. Нестеренко. – М.: Фонд экон. книги «Начала», 1997. – 180 с.
146. НУО та протидія корупції: роль, стан, перспективи. Звіт про результати дослідження. – К., БФ «Творчий центр «Каунтерпарт», 2007. – 80 с.

147. Олейник Л. Г. Политические трансформации на постсоветском пространстве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Л. Г. Олейник. – М., 2007. – 18 с.
148. Олсон М. Влада и процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Олсон; пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 175 с.
149. Опалько Ю. Розвиток громадянського суспільства в Україні: відповідність стандартам Ради Європи [Електроний ресурс] / Ю. Опально. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May2009/14.htm>
150. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / [За заг. ред. А. Колодій]. – К.: Ай-Бі, 2002. – 684 с.
151. Оффе К. Дилемма одновременности: демократизация и рыночная экономика в Восточной Европе / К. Оффе // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т. 2: Постсоциалистические трансформации в сравнительной перспективе. – СПб., М., Берлин, 2003. – С. 6–22.
152. Павлов Е. В. Трансформация политических систем республик Центральной Азии в условиях глобализации: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений и глобального развития» / Е. В. Павлов. – Бишкек, 2008. – 22 с.
153. Пай Л. Незападный политический процесс / Л. Пай // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 66–86.
154. Пантин В. И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России // Политические институты на

- рубеже тысячелетий / В. И. Пантин. – Дубна: ООО «Феникс+», 2001. – С. 396–409.
155. Пантин В. И. Демократический проект в современном мире / В. И. Пантин // Политические исследования. – 2002. – № 1. – С. 176–186.
156. Парсонс Т. Очерк социальной системы // О социальных системах. / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2002. – С. 543–686.
157. Пастухов В. Украина не с Россией / В. Пастухов // Политические исследования. – 2005. – № 1. – С. 25–35.
158. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнэм // Мировая экономика и международные отношения – 1995. – № 4. – С. 77 – 86.
159. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / [Под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. – М.: Издательский Дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – 304 с.
160. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку/ [За ред. Ф. М. Рудича]. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 352 с.
161. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії [Електроний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Kudr_mon/index.htm
162. Політичні інститути та процеси в умовах трансформації українського суспільства: Навчальний посібник / [За заг. ред. А. М. Пойченка, В. А. Ребкала]. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2006. – 416 с.
163. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [В. Полохало, Є. Бистрицький, О. Білий та ін.]. – К.: Політ. думка, 1995. – 351 с.
164. Політологія: Посібник для студентів вузів / [За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К.: Академія, 2004. – 567 с.

165. Політологія [Под ред. М. А. Василика]. – М.: Юристь, 2001. – 592 с.
166. Политология / [Под ред. А. Ю. Мельвиля]. – М.: МГИМО, ТК Велби, Проспект, 2004. – 624 с.
167. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9–12.
168. Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины / В. Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25–33.
169. Полтерович В. М. Демократизация и экономический рост / В. М. Полтерович, В. В. Попов // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 13–27.
170. Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание [Под ред. О. Д. Куценко]. – Харьков: Изд-во Харьковського нац. ун-та имени В. Н. Каразина, 2004. – 418 с.
171. Проблемы демократии и демократизации / [Под ред. О. Г. Харитоновой]. – М.: Аспект Песс, 2002. – 79 с.
172. Пройс У. Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе / У. Пройс // Политические исследования. – 1996. – № 4. – С. 125–136.
173. Процессы демократизации в Восточной Европе: ожидания и реальность: Сб. обзоров и реф. / [Отв. ред. Ю. И. Игрицкий]. – М: РАН ИНИОН, 2002. – 244 с.
174. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.
175. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 5–15.

176. Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм / П. Ратленд // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 24–31.
177. Романенко Л. М. Гражданское общество / Л. М. Романенко. – М.: Ин-т социологии РАН, 1995. – 159 с.
178. Романовский А. Новая политическая ориентация стран постсоветского пространства: украинский и российский контексты / А. Романовский // Украина и Россия на пути к демократии: особенности переходного периода / [Под общей ред. О. И. Соскина]. – К.: Изд-во «Институт трансформации общества», 2007. – С. 23–27.
179. Романюк О. Посттоталітаризм як соціально-політичний феномен: концептуальні підходи та критерії / О. Романюк // Нова політика. – 2001. – № 2 – С. 45–50.
180. Рудік А. Україна в контексті демократичних транзитів «третьої хвилі» / А. Рудік // Вісник УАДУ. – 2000. – № 1. – С. 149–156.
181. Рябчук М. Зона Відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. – К.: Критика, 2004. – 224 с.
182. Сало І. Цілі та завдання політичних партій у парламентсько-президентській моделі державної влади. Аналітична записка [Електроний ресурс] / І. Сало. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/april08/2.htm>
183. Селезнев Л.И. Политические системы современности: Сравнительный анализ / Л.И.Селезнев. – СПб: Петрополис, 1995. – 258 с.
184. Сергеев В. М. Демократия и региональное неравенство / В. М. Сергеев // Политические исследования. – 2003. – № 5. – С. 6–11.
185. Середній клас – передумова демократичної перспективи України // Національна безпека і оборона. – 2008. - № 8. – С. 2–4.

186. Симон Г. Россия и Украина через 10 лет после краха коммунистического режима: сходство и различие / Г. Симон // Политические исследования. – 2000. – № 6. – С. 122–126.
187. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства // Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / [За ред. С. Макеєва]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 209–243.
188. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К., Логос. – 2006. – 368 с.
189. Соловьев О. М. Политические институты: Учебное пособие. СПб., 2003. – 115 с.
190. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки: звіт за даними дослідження / [Автори–упорядники: Л. Паливода, О. Кікоть]. – К.: БФ «Творчий центр Каунтерпарт», 2006. – 160 с.
191. Степаненко В. Общественная трансформация в социокультурной модели интерпретации / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 89–109.
192. Степаненко В. Глобальное гражданское общество: концептуализации и посткоммунистические вариации / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 156–175.
193. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / [за ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
194. Сытин А. Г. Эволюция представлений о существе демократии в западной политической мысли XX в. (основные тенденции) / А. Г. Сытин // Вестник Московского университета. – Серия 12. Политические науки. – 2007. – № 6. – С. 10–26.

195. Таагпера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагпера, М. С. Шугарт // Политические исследования. – 1997. – № 3. – С. 43-52.
196. Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз): Монографія / О. І. Ткач. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 312 с.
197. Тульчинский Г. Л. Проблема либерализма и эффективная социальная технология / Г. Л. Тульчинский // Вопросы философии. – 2002. – № 7. – С. 17–25.
198. Уайт С. Ещё раз о посткоммунистической транзиции / С. Уайт // Социологические исследования. – 2003. – № 11. – С. 22–30.
199. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / [За заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
200. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / [За заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.
201. Україна в 2005-2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку [Електроний ресурс] / [За заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2008. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Zel_book/index.htm
202. Україна в 2009 році: конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики [Електроний ресурс] / [За заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2008 – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Bila_kniga/index.htm
203. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / [За ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 656 с.
204. Уроки демократії: світовий досвід для України / [О. Мірошніченко, І. Пресняков, Ю. Селянко та ін.]. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2007. – 112 с.

205. Федотова В. Г. Типология модернизаций и способов их изучения / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 3–27.
206. Федотова В. Г. Неклассические модернизации и альтернативы модернизационной теории / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2002. – № 12. – С. 3–22.
207. Фісун О. А. Політичний режим в Україні у порівняльній перспективі / О. А. Фісун // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1. – С. 5–12.
208. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
209. Флибберг Б. Рациональность и власть: еще раз о кейс-стади [Электронный ресурс] / Б. Флибберг // Социологические исследования. – 2007. – № 1. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2007-01/Flivberg.pdf>
210. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 12–27.
211. Фурман Д. Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств // Пути российского посткоммунизма: Очерки / [Под ред. М. Липман и А. Рябова] / Д. Фурман. – М.: Изд-во Р. Элинина, 2007. – С. 234–272.
212. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас; пер. с нем. Ю. С. Медведева. – М.: Наука, 2001. – 417 с.
213. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек; пер. с англ. – М.: Экономика, 1992. – 176 с.
214. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
215. Харитонова О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитонова // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 70–79.

216. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
217. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Г. Хейл // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – Январь – февраль. – С. 6–21.
218. Хилленбрандт О. Эффективное управление и достижение консенсуса как условие демократических изменений // Президентские выборы и Оранжевая революция: влияние на трансформационные процессы в Украине/ [Под ред. Г. Курта]. – К.:Заповіт, 2005. – С. 7 – 33
219. Хорос В. Гражданское общество: общие подходы / В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 11. – С. 49–59.
220. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Электронный ресурс] / А. П. Цыганков. – М.: Интерпракс, 1995. – 295 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/index.php
221. Шабанова М. А. Посткоммунистический трансформационный процесс в России: механизменная перспектива анализа / М. А. Шабанова // Социологические исследования. – 2004. – № 3. – С. 12–151.
222. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики / И. Шапиро // Политические исследования. – 2001. – № 4. – С. 27–36.
223. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество / Е. Шацкий // Политические исследования. – 1997. – № 6. – С. 15–33.
224. Шириков А. С. Транзитология: затянувшееся прощание? / А. С. Шириков // Политические исследования. – 2005. – № 2. – С. 172–178

225. Шмидт Д. Какое гражданское общество существует в России / Д. Шмидт // Pro et contra. – 2006. – № 1. – С. 6–24.
226. Шмиттер. Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 16–27.
227. Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>
228. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм / Ф. Шмиттер // Политические исследования. – 1997. – № 2. – С. 14–22.
229. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; пер. с англ. под ред. В. А. Ядова. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 223 с.
230. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4 – С. 24–37.
231. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер; пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
232. Шушпанова И. С. Гражданское общество в социологическом измерении / И. С. Шушпанова // Социологические исследования. – 2008. – № 11. – С. 59–63.
233. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость (I) / Ш. Н. Эйзенштадт // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 67–81.
234. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость (II) / Ш. Н. Эйзенштадт // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 81–95.
235. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Эндрейн; пер. с англ. И. И. Мюрберг. – М.; ИНФРА-М: Весь мир, 2000. – 368 с.

236. Эрмэ Г. Культура и демократия / Г. Эрмэ; пер. с фр. – М.: Издательская группа «Экспорт», 1994. – 192 с.
237. Юшкевич А. Транзитология: предмет, цели, задачи / А. Юшкевич // Свободная мысль. – 2007. – № 6 (1577). – С. 190–199.
238. Юшкевич А. В. Консолидированная демократия: проблема конвенциональности понятия в рамках теорий демократического транзита [Электронный ресурс] / А. В. Юшкевич // Без темы. – 2008. – № 1. – Режим доступа: [http://www.beztemy.usu.ru/?base=mag/0007\(01_2008\)&xsl=showArticle.xslt&id=a11&doc=./content.jsp](http://www.beztemy.usu.ru/?base=mag/0007(01_2008)&xsl=showArticle.xslt&id=a11&doc=./content.jsp)
239. Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 19–36.
240. Яновский К. Демократия как средство тушения пожара / К. Яновский, С. Жаворонков, И. Затковецкий // Общественные науки и современность. – 2007. – № 2. – С. 47–58.
241. Nations in Transit – Ukraine (2008)
// <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=472&year=2008>
242. Nations in Transit / Country Reports
// <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=46&year=2008>
243. Freedom in the World 2009 Survey Release
// <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=445>